

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

1672: OORLOGSSCHIP VOL MARMER

3
2023

FOTO NAS, JAMES CLARK

4 | Een buik vol marmor

In 1672 zonk de Klein Hollandia. Onlangs troffen archeologen in het wrak marmere blokken en platen aan. Wat deden die in een oorlogsschip?

FOTO RCE, WOUTER VAN DER SAAR

12 | Tiptop tafelzilver

In Schoonhoven wordt het tafelzilver uit Jachthuis Sint Hubertus binnenkort in de schijnwerpers gezet. Wat is het verhaal daarachter?

FOTO RCE, JARNO PORS

22 | Vier tinten grijs

Het kleurenpalet van de Rietveld Academie is verloren gegaan. Dat kan nu worden hersteld. Vier tinten grijs met accenten in primaire kleuren.

FOTO RCE, PETER TIMMER

32 | Ideeën voor Depok

In de Indonesische stad Depok staan veel koloniale gebouwen leeg. Daarom zijn er nu strategieën ontwikkeld om de historische kern te ontwikkelen.

Zomerreis

Het is een goed pruimenjaar, constateer ik als ik onder een pruimenboom in de tuin de kopij voor dit Tijdschrift lees. In de zomer lees ik anders. Ik ga even met het hoofd op reis en zie allerlei onderwerpen die de moeite waard zijn om te bezoeken.

Ik neem jullie mee naar de Rietveld Academie, die niet alleen naar de beroemde architect genoemd is, maar ook door hem is ontworpen. En waar de studenten altijd hun schooljaar afsluiten met het schilderen van het pand in Rietveld-grijzen. En naar Museum de Fundatie in Zwolle, om het werk van Guillaume Lo-A-Njoe vanuit het depot nu op zaal te ervaren. We maken een tocht langs de Waddenkust voor de Landschapstriënnale, de donkerte-excursies en het verhaal van collega Daan Lavies bij de Afsluitdijk. En we gaan naar Museum W in Weert, de stad die de BNG Bank Erfgoedprijs 2023 won. Dan kunnen we meteen een kijkje nemen op de expositie *Iconen van het platteland*, die nu in Gemert en later nog in Rotterdam te zien is. Voor het najaar noteer ik de tentoonstelling in het Nederlands Zilvermuseum in Schoonhoven, met het zilver dat voor het Jachthuis Sint Hubertus ontworpen is en zelden getoond wordt. Misschien lukt het om een concert bij te wonen van de mentoren die verweesde orgels bespelen.

En voor wie niet letterlijk op reis kan, stel je eens voor dat je tijdens een wandeling in de buurt zo'n unieke archeologische vondst doet als de kruithoorn. Dan kijk je anders tijdens je dagelijkse rondje om. Meekijken met de duikexpeditie voor de kust van Eastbourne naar het wrak van de Klein Hollandia doe ik via de beelden op YouTube. En het indringende en fascinerende verhaal van Depok Lama, de tot slaaf gemaakte gemeenschap die zelfbestuur kreeg, ga ik lezen in het boek dat een van de nazaten, Jan-Karel Kwisthout schreef. Wie dit nummer van het Tijdschrift leest zoals ik, maakt een pracht van een zomerreis.

Susan Lammers, algemeen directeur

VERDER IN DIT NUMMER

- 3 | In Kort Bestek
- 8 | Erfgoed in veranderend klimaat
- 10 | Kunst Zoekt Plek
- 11 | Orgelmentoren
- 15 | Aangenaam Kennis Te Maken
- 16 | 'Blackamoors'
- 18 | Kijk!
- 20 | Kunstmatige intelligentie
- 25 | Drie Dingen
- 26 | Guillaume Lo-A-Njoe
- 28 | Een hoorn vol liefdeskruid
- 31 | Het Monster
- 34 | Publicaties
- 36 | Voor & Na

Foto voorzijde Een onderzoeker bestudeert de resten van de Klein Hollandia, die in 1672 in Het Kanaal gezonken is. Zie pagina 4

FOTO NAS, MARTIN DAVIES

FOTO RCE, JARNO PORS

DE GROOTSTE UITDAGING

Stem via www.monumenten.nl op het monument waarbij de verduurzaming de grootste uitdaging was. Bijvoorbeeld door de omvang van het gebouw of door zijn cultuurhistorische waarde. Of als er vernieuwende technieken bij zijn gebruikt. Het monument met de meeste stemmen wint de Erfgoed Duurzaamheidspublieksprijs. De wedstrijd is een initiatief van het Nationaal Restauratiefonds, stichting Nederland Monumentenland en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

FOTO RCE, HENRY VAN DER WAL

Een monumentaal dak wordt geïsoleerd

LEGO IN HAARLEM

Eind vorig jaar kreeg de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een drietal kunstwerken van de onlangs overleden kunstenaar PINK de Thierry. Ze zijn tot en met 29 oktober te zien op de tentoonstelling

FOTO RCE

De kunstenaar PINK en haar gezin naast een gigantische Lego-boom

PINK de Thierry: Leven in kunst in het Frans Hals Museum in Haarlem. PINK werd in de jaren tachtig bekend door haar iconische performances, waarbij ze regelmatig haar eigen gezin centraal zette. Dit laatste geldt ook voor de installatie en performance *Et in Arcadia ego sum* uit 1990. Het paradijs is hier een gestileerde tuin in de bekende vormen en kleuren van Lego, maar dan sterk uitgegroot.

CURSUS GROEN ERFGOED

In september start de ErfgoedAcademie met een nieuw cursusseizoen voor professionele erfgoedzorgers. Een van de cursussen is *Groen erfgoed: Een kennismaking*. Van parken tot tuinen en van plantsoenen tot begraafplaatsen, ze leveren een enorme bijdrage aan een aantrekkelijke en gezonde omgeving. Via deze cursus maak je kennis met dit levende erfgoed en leer je aan de hand van actuele voorbeelden hoe je samen kunt werken om het in te zetten bij maatschappelijke veranderingen. Experts van gemeenten en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed dragen bij aan deze cursus. Nadere informatie en het gehele cursusaanbod: www.erfgoedacademie.nl.

FOTO RCE, OTTO BRINKEMPER

Rijksmonument 't Hofje uit 1938 in Stadskanaal

KOUDE OORLOG

Iedereen kan op www.koudeoorlog.nl zijn persoonlijke herinnering aan de Koude Oorlog publiceren. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed gebruikt deze anekdotes om te onderzoeken wat voor veel mensen de betekenis van militaire bouwwerken uit die tijd is, de jaren 1945-1991. Dit zal een voorselectie opleveren voor nieuw aan te wijzen rijksmonumenten. Al meer dan driehonderd Nederlanders hebben hun herinneringen via deze site van Stichting Liniebreed Ondernemen openbaar gemaakt. Naast de grote verhalen over de spanningen tijdens de Cubacrisis en de Hongaarse Opstand zijn het vooral de kleine vertellingen die een goed beeld geven van de invloed van de Koude Oorlog.

MUSEALE KWESTIES

Vanaf september wisselen jonge erfgoedzorgers van over de hele wereld kennis uit over betwist erfgoed. Dat gebeurt tijdens de cursus *Sharing Stories on Contested Histories*. Ze gaan dan dieper in op museale kwesties. Zoals de manier waarop musea omgaan met tegenstrijdige perspectieven op hun collectie. En wat ze doen als er politieke en culturele bezwaren tegen maatschappelijke veranderingen leven die hun instelling raken. De cursus vindt deels online plaats en sluit af met een week in Kaapstad in Zuid-Afrika. *Sharing Stories* wordt georganiseerd door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in samenwerking met de Reinwardt Academie.

KLEURHISTORISCH CONGRES

FOTO RCE, BERNICE CRINGS

Een kleuronderzoeker aan het werk

Deskundigen van over de hele wereld zullen eind mei volgend jaar kennis en ideeën uitwisselen over kleurhistorisch onderzoek in gebouwen. Vijf partners uit de Lage Landen, waaronder de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, organiseren

momenteel namelijk de volgende *Architectural Finishes Research Conference*. Onderwerpen zijn onder meer standaarden, innovatieve vaardigheden, gezondheid, de verandering van het klimaat en transculturele invloeden. Via excursies ontdekken de deelnemers daarnaast bijzondere locaties in Amsterdam en omgeving. De inschrijving is geopend. Nadere informatie en aanmelden: www.afrconference.com.

18 UUR LUISTERPLEZIER

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed maakt meerdere podcasts of werkt daaraan mee. Op www.cultureelerfgoed.nl is dit aanbod aan audiobestanden nu overzichtelijk te vinden. Zoals *Wie wat bewaart*, dat steeds een kunstwerk uit het beheer van de Rijksdienst uitlicht. Of *Plattegrond*, waarvan seizoen 3 geheel in het teken van gebouwen en gebieden uit de jaren 1965-1990 staat. Alles is ook te horen via een Spotify-afspeellijst. Samen zijn de afleveringen inmiddels goed voor zo'n achttien uur luisterplezier.

FOTO RCE, FRANÇOIS HENDRICKX

Bolwoningen in Den Bosch uit 1984

VERF, VLAKKEN EN VERANDERING

FOTO KUNSTMUSEUM

Witte, rode en gele vlakken van Piet Mondriaan

Hoe restaureer je een reliëf van Jan Schoonhoven? Waarom zijn de gele vlakken van Piet Mondriaan zo veranderd? Hoe kijken we naar de verf van schilderkunst uit de twintigste eeuw? Dergelijke vragen staan op 13 oktober centraal op de zogeheten *expert meeting Mondriaan en Schoonhoven: Verf, vlakken en verandering*. Deze dag is van belang voor onderzoekers, restauratoren, conservatoren en kunsthistorici met interesse in technische kunstgeschiedenis. De bijeenkomst wordt georganiseerd door het Kunstmuseum Den Haag en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. In het museum zullen op dat moment werken van beide kunstenaars te zien zijn. Nadere informatie en aanmelden: www.cultureelerfgoed.nl. ✕

De Klein Hollandia

Vechten met een buik vol marmmer

Ooit was het een machtig oorlogsschip, de Klein Hollandia. Maar toen het na een lange staat van dienst plotseling werd aangevallen door de Engelsen zonk het naar de bodem van het Kanaal. Bijna 350 jaren gingen voorbij, totdat het wrak ontdekt werd. Maritieme archeologen troffen er naast vele kanonnen ook marmeren blokken en platen aan. Wat deden die in een oorlogsschip? MARTIJN MANDERS

September 2022, haven van Eastbourne. Het duikschip Dive 125 past nog net bij de plezierboten in de sluis tussen de haven en de Noordzee. Door de getijdenwerking is er eigenlijk altijd een verschil in waterniveau. Omdat de bemanning nu toch even moet wachten wordt iedereen aan dek geroepen. Mark Beattie-Edwards, directeur van de Nautical Archaeology Society, vertelt wat ze kunnen verwachten op het scheepswrak van bestemming. De overblijfselen zijn als monument beschermd door de Engelse overheid. Maar de archeologen van de Britse overheidsorganisatie Historic England en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed mogen er de komende jaren onderzoek doen, net als de vrijwilligers van de Society.

Bronzen kanonnen en marmer uit Italië vertellen het verhaal van dit scheepswrak. En van de zeeslagen tussen Nederland en Engeland in de zeventiende eeuw. Al 350 jaar lang ligt het wrak op 32 meter diepte voor de kust van Zuid-Engeland, beschermd onder het zand. Dankzij een intensieve samenwerking tussen Historic England, de Society en de Rijksdienst is de identiteit ervan achterhaald. Het wrak bij Eastbourne in het graafschap East Sussex blijkt het restant van het Nederlandse oorlogsschip Klein Hollandia uit 1654 te zijn. Dat zonk na een verrassingsaanval door de Engelsen in 1672. Dit was de directe aanleiding voor de Derde Engels-Nederlandse Oorlog.

Spanning

Vandaag zijn ook de ontdekkers van het wrak, de eigenaar van het duikschip Dave Ronnan, Tom Stockman en Graham Owen aanwezig. Het openen van de sluisdeuren verhoogt de spanning. Bij aankomst op de locatie op zee wachten de duikers nog even tot het moment dat het wat langzamer gaat stromen. Stockman en Owen maken zich klaar om voor de zoveelste keer dit scheepswrak te bezoeken. Beiden zijn technische duikers en werken met gasmengsels en zogeheten *rebreathers*, oftewel speciale duikapparatuur. Dat is nodig om lang op 32 meter diepte te kunnen verblijven. Helemaal bijzonder is dat Graham Owen zo goed als blind is. Feilloos weet hij waar alle onderdeeljes van zijn apparatuur zitten

en onder water voelt hij zijn weg. Beide duikers hebben een blind vertrouwen in elkaar. Ook Mark Beattie Edwards en ondergetekende springen getweeën overboord. Langzaam verdwijnt iedereen de diepte in. Voor de zee hier is het zicht goed, zo'n meter of drie tot vijf. Dan doemt de bodem op, met een zo goed als rechtopstaand anker. Daarachter steekt een hele rij houten spanten net boven het zand uit. Ongelooflijk dat er nog zo veel van de constructie van het schip bewaard is gebleven. Er is meteen al een dubbele eikenhouten buitenbeplanking te zien, maar ook twee lagen naaldhout daar weer bovenop. Is dat omdat dit een al wat ouder oorlogsschip was? Of was die dubbele naaldhouten laag een standaardbescherming in tijden van oorlog?

Grote blokken steen

Verderop ligt een berg grote blokken steen, Carrarmarmer uit Italië. Aan de andere kant bevinden zich bronzen kanonnen. Maar liefst acht. *Cornelis Ouderogge me fecit* is te lezen op een kanon, en ook het wapen van de Admiraliteit van Rotterdam staat erop. Bovendien liggen er ijzeren kanonnen. Er moet nog veel meer zijn. En er moet nog veel meer worden onderzocht, maar niet nu. De duik zit er weer op. Op deze diepte kunnen de archeologen maar kort verblijven. Helaas. Dit smaakt naar meer. Want wat was de Klein Hollandia voor een schip? Hoe was het gebouwd? En was het vanwege het vele gebruik

In de zeventiende eeuw tekende Willem van de Velde de Oude de Klein Hollandia

TEKENING WIKIMEDIA COMMONS, VICTORIA AND ALBERT MUSEUM

in de jaren daarvoor niet helemaal versleten? Het admiraliteitsschip de Klein Hollandia werd in 1653 en 1654 gebouwd op de werf van Jacob Jansz Wittert in Rotterdam. De opdracht voor de bouw kwam van de Staten-Generaal. Er waren namelijk meer oorlogsschepen nodig door het uitbreken van de Eerste Engels-Nederlandse Oorlog in 1652 tussen de Engelse Gemeenebest en de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Na de Vrede van Münster in

Het wrak blijkt het restant van het oorlogsschip Klein Hollandia uit 1654 te zijn

1648 hadden de Nederlanders de traditionele handel van Engeland met Spanje en Portugal overgenomen. Dat viel in Engeland niet goed. Steeds luider werd daar de roep gehoord de Nederlandse positie met geweld over te nemen. En zo brak er oorlog uit. De Klein Hollandia maakte deel uit van een groep van dertig nieuwe oorlogsschepen, die door deze oorlog in rap tempo werden gebouwd. Samen met vier andere schepen viel het vaartuig onder de Admiraliteit van de Maze uit Rotterdam. Het schip »

FOTO NAS, MARTIN DAVIES

De duikers meten alle onderdelen van het wrak op

» was zo'n 38 meter lang en 9,5 meter breed, en werd met 54 kanonnen aan boord opgeleverd. Maar toen was de vrede net getekend.

Zwaarbewapend

Wel vocht de Klein Hollandia mee in alle grote zeeslagen van de Tweede Engels-Nederlandse Oorlog, die tussen 1665 en 1667 op de Noordzee woedde. Wederom probeerde Engeland de positie van dominante handelsnatie via een oorlog van ons over te nemen. Als zwaarbewapend schip werd de Klein Hollandia daarna ingezet voor het begeleiden van handelsvloeten. Zo maakte het in 1671 en 1672 onderdeel uit van een reeks van vijf oorlogsschepen die de Smyrna-vloot escorteerde. Deze vloot

Dit jaar voeren de archeologen meer duikacties op het wrak uit

bestond uit 65 rijk beladen koopvaardijsschepen die vanuit Smyrna, het huidige Izmir in Turkije, terug naar Nederland voeren. De schepen moesten geëscorteerd worden, omdat zeeroovers de route langs de Noord-Afrikaanse kust onveilig maakten. Maar na ongedeed de Middellandse Zee overgevoerd te hebben werd het konvooi op 23 maart 1672 bij het eiland Wight in Het Kanaal aangevallen. Deze verrassingsaanval was ingezet door een Engelse vloot onder leiding van admiraal Robert Holmes.

Tijdens de hevige strijd die volgde, raakte de Klein Hollandia zwaar beschadigd. Het schip was inmiddels al oud, onderbemand en met 44 kanonnen minder goed bewapend dan tijdens zijn bouw. Naast vijftig andere bemanningsleden werd de gezagvoerder, Jan van Nes, bij het gevecht gedood. Het schip is overwonnen en geënterd door de Engelsen. Toen zij het als oorlogsbuit naar de kust wilden slepen zank de Klein Hollandia met zowel Engelse als Nederlandse zeelui aan boord.

Koopwaar

Waarom het schip onderbemand en minder goed bewapend was dan weleer? Vanwege het vele marmer en andere voorwerpen die in 2019 bij het wrak gevonden zijn, vermoeden de onderzoekers dat de Klein Hollandia aardig wat koopwaar aan boord had. Niet om de koopvaardijsschepen te ontlasten, maar omdat de kapitein ook zelf handel dreef. In 1670 nog schreven de Staten-Generaal een verordening uit, gericht aan de admiraliteiten, waarin handel door kapiteins aan banden werd gelegd. Uit geschreven en nu dus ook archeologische bronnen blijkt dat dit niet altijd is opgevolgd.

In het ruim van de Klein Hollandia lag dus een groot aantal marmeren blokken en platen, waarschijnlijk bedoeld voor luxe huizen. Bij elkaar hadden ze een enorm gewicht. Vermoedelijk moest dit gecompenseerd worden door andere zaken van boord te halen. Daarom vinden we nu in de schriftelijke bronnen dat de Klein Hollandia na de bouw dan wel met 54 kanonnen is opgeleverd, maar er bij haar uitvaart om de Smyrna-vloot te beschermen nog slechts 44 had. Niet alleen scheelde dit zo'n 30.000 kilo, per kanon waren er zes mannen, dus in totaal zestig man, minder nodig aan boord. De wellicht

TWEE VERSCHILLENDE DATA

De Klein Hollandia zank op 23 maart, en die datum was in 1672 hetzelfde. Maar voor het Verenigd Koninkrijk ligt dat net even anders. Volgens de Britten is het schip namelijk al op 13 maart gezonken. Gek eigenlijk, toch, twee verschillende data? In het Engeland van de zeventiende eeuw werd nog gebruikgemaakt van de juliaanse kalender. De provincies Holland en Noord-Brabant echter waren meteen in 1582 overgegaan op de nieuwe gregoriaanse kalender. Dit betekent dat de bemanningsleden van de Klein Hollandia tien dagen terug in de tijd reisden zodra zij in Britse wateren terechtkwamen. Dit zullen zij en andere reizigers gedurende de 170 jaar dat deze kalenders naast elkaar gebruikt werden niet altijd gewaardeerd hebben.

illegale handel van kapitein Jan van Nes zou hen dus misschien wel eens duur hebben komen te staan.

Groot gevaar

De aanval van Holmes was de directe aanleiding voor het uitbreken van de Derde Engels-Nederlandse Oorlog. De jonge Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden kwam in groot gevaar. Van landzijde werd ze aangevallen door de Franse koning Lodewijk XIV en de bisschop van Münster. Op zee werd de Republiek bedreigd door de geallieerde vloeten van Frankrijk en Groot-Brittannië. Daarmee was ons land volledig omsingeld. Dit was het Rampjaar, een dramatisch einde aan honderd jaar voorspoed voor zeker niet iedereen, maar wel veel mensen hier. Nadat de Nederlanders een verbond met Spanje hadden gesloten trokken de aanvallers zich terug.

FOTO NAS

Het ruim lag vol zware marmeren platen. Die horen niet thuis in een oorlogsschip

FOTO NAS, CATHY DE LARA

Twee van de 44 kanonnen die de Klein Hollandia in Het Kanaal nog maar aan boord had

FOTO NAS

Onderzoekers bestuderen een tekening van de overval op het Smyrna-konvooi

Na bijna 350 jaar op de zeebodem te hebben gelegen werd de Klein Hollandia ontdekt. Tijdens onderzoek merkte de Britse Hydrografische Dienst in 2015 een verstoring op de zeebodem op. Pas in 2019 bevestigde David Ronnan dit, de eigenaar van een sportduikbedrijf dat vanuit Eastbourne werkt. Samen met Tom Stockman en Graham Owen trof hij op de plaats van de verstoring het scheepswrak aan. Nadat Ronnan de ontdekking aan Historic England gerapporteerd had, werden hij en Mark Beattie-Edwards van de Nautical Archaeology Society de zogeheten licentiehouders van het wrak. Dit betekent dat zij toestemming van Historic England hebben gekregen om het te onderzoeken. Het wrak

en de directe omgeving genieten namelijk wettelijke bescherming tegen door mensen veroorzaakte verstoringen. Sinds 2019 hebben medewerkers en vrijwilligers van de Society 282 keer naar de restanten gedoken en zo een omvangrijk beeld opgebouwd van wat zich hier op de zeebodem bevindt. Het vermoeden ontstond dat het om een Nederlands schip ging.

Bewijs

Vervolgens heeft het team van Nederlandse en Britse maritieme archeologen gewerkt aan het identificeren van dit schip. Dit deden ze ten eerste door bewijs te verzamelen tijdens duikexpedities naar het wrak met professionele duikers en vrijwilligers. En ten tweede door archiefonderzoek en dendrochronologisch onderzoek naar jaarringen in houtmonsters. Alle aanwijzingen naar aanleiding van de analyse van de vondsten en onderzoek verricht in het Verenigd Koninkrijk en ons land wezen op een Nederlandse oorsprong. Door vervolgonderzoek naar onder andere twee tegels uit de lading, waarbij naar de minerale samenstelling en de isotopen van het gesteente werd gekeken, is er een steeds beter beeld van het scheepswrak verkregen. Zo bleek het om Carrara-marmer uit de Apuaanse Alpen te gaan. Daar komt het beste Italiaanse marmer vandaan. In 2021 stelden duikers van de Society nieuwe schade aan het wrak vast. Dat leidde tot een gezamenlijke beslissing van Historic England en de Rijksdienst om verder onderzoek te steunen. Daarnaast werken deze twee organisaties samen om de voorwerpen op de zeebodem forensisch te markeren. Dit is een nieuwe vorm van technologie die vaste en losse onderdelen van een wrak te allen tijde traceerbaar maakt. Het is een grote stap voorwaarts in het

beschermen van kwetsbare archeologische vindplaatsen onder water. Deze techniek wordt nu ook bij de Klein Hollandia toegepast.

Voorwaarden

Het Verenigd Koninkrijk en Nederland werken al jaren nauw samen om hun gedeelde maritieme erfgoed te behouden. Beide landen onderschrijven het belang van deze samenwerking. Ze willen deze voortzetten door kennis uit te wisselen, gezamenlijk onderzoek uit te voeren en getweeën voorwaarden te bepalen om maritiem erfgoed te behouden. Eerder hebben Historic England en de Rijksdienst samen de Rooswijk opgegraven. Dat was een schip van de Verenigde Oost-Indische Compagnie, dat in 1740 op de Goodwin Sands verloren is gegaan. Dit jaar voeren de archeologen meer duikacties op het wrak van de Klein Hollandia uit om vervolgonderzoek te doen. Op deze manier willen ze bijvoorbeeld meer te weten komen over die dubbele lagen buitenhuid van het schip. Maar er valt meer over de scheepsconstructie te leren, want in Nederland werd nu niet bijster veel opgeschreven over het hoe en waarom van het bouwen van schepen. Dat moeten we grotendeels uit de archeologische bronnen halen. Ook wordt bekeken hoe het wrak veilig op de zeebodem valt te behouden, zodat onderzoekers het later met nieuwe technieken op die grote diepte beter kunnen bestuderen. Misschien wel door middel van opgraven. ✘

Martijn Manders, coördinator internationaal maritiem erfgoed bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, is verantwoordelijk voor dit onderzoek, m.manders@cultureelerfgoed.nl. Kijk voor meer informatie over scheepswrakken op de website mass.cultureelerfgoed.nl.

Erfgoed in een veranderend klimaat

Aanpassing en verlies

Op dit schilderij van Cornelis Verbeeck zien we Petten in het jaar 1620. De houten zeewering rechts is al deels weggeslagen. Vijf jaar later verdween het hele dorp in zee

Lange periodes van droogte, steeds extremere stortbuien en een almaar hogere zeespiegel. De huidige verandering van het klimaat maakt leven in de Lage Landen kwetsbaar. Ook heeft dit effecten op cultureel erfgoed.

Om dat zo lang mogelijk te beschermen wordt er nu actie ondernomen.

GERTJAN DE BOER

Op een schilderij van Cornelis Verbeeck zien we het Noord-Hollandse dorp Petten vierhonderd jaar geleden. Of accurater: het tweede Petten. Het eerste Petten was bij de Sint-Elisabethsvloed in 1421 in zee verdwenen. Dit schilderij dateert uit 1620. Vijf jaar later, in 1625, slokte de zee ook dit tweede Petten op. Het derde Petten werd in 1943 door de Duitse bezetter afgebroken om ruimte te maken voor de Atlantikwall. Het Petten van vandaag is dus het vierde Petten. Het verhaal van Petten vat de bestaansgeschiedenis van ons lage land samen. Het is een aaneenschakeling van verlies en aanpassing. Stormvloed en overstromingen van rivieren vereisten doorzettingskracht en aanpassingsvermogen. Honderden dorpen en steden zijn verdronken. Wanneer het laagwater is, zien we de restanten

op zandbanken liggen. Maar nog altijd wonen wij hier. In ons lage land, waarvan een kwart zich onder zeeniveau bevindt. Het is verstandig dit verleden voor ogen te houden wanneer we naar de onzekere toekomst kijken. Want dit verhaal van verlies en adaptatie is niet voorbij. De komende decennia en eeuwen gaan we opnieuw land verliezen. En hoe lastig ook, het culturele erfgoed hierin wordt daarmee ook bedreigd. Zo lang mogelijk zullen erfgoedzorgers zich inzetten om het allemaal te beschermen. Maar als de toekomstperspectieven realiteit worden – en dat zien we al gebeuren – moeten we pijnlijke keuzes maken. Zoals ooit ingepolderd land opnieuw onder water laten lopen. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed volgt de wetenschappelijke consensus ten aanzien van de verandering van het klimaat. Dit betekent dat

de dienst de stand van kennis en modellen van het Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut en andere gerenommeerde onderzoeksinstituten volgt.

Extreme regenval

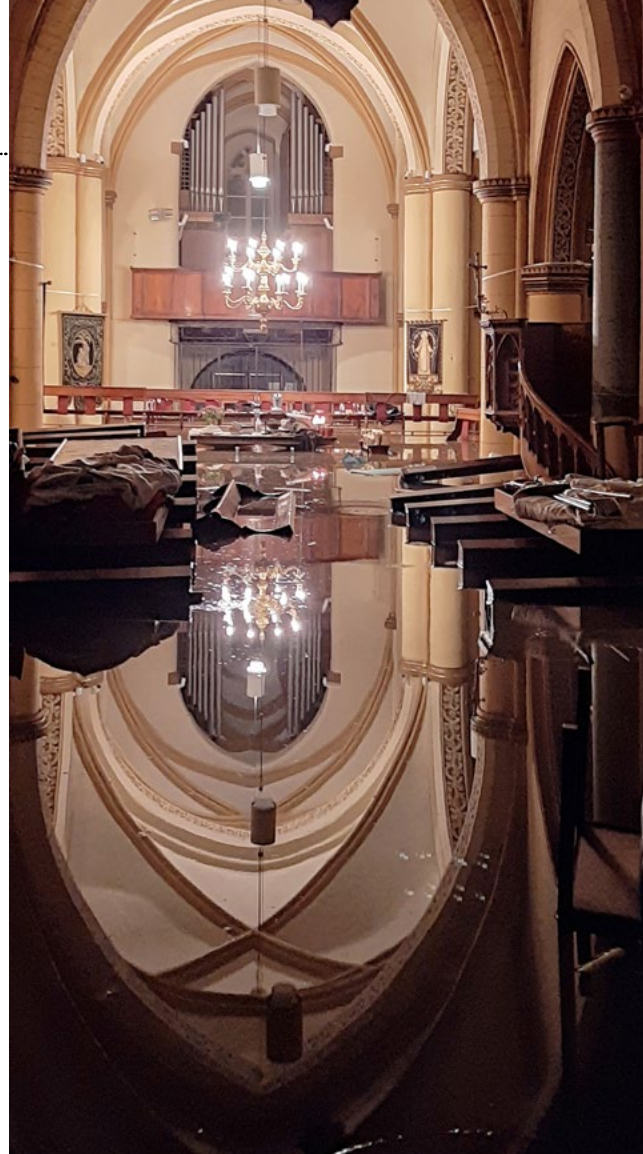
Kennis van het verleden kun je benutten om ons land aan het veranderde klimaat aan te passen. Zo worden de waterlinies al bij extreme regenval ingezet en zijn er tegen de verdroging vloeiweludes opnieuw in gebruik genomen. Bovendien zijn er in veengebieden greppels en slootjes hersteld om de daling van de bodem tegen te gaan. Gelukkig hoeven we de lastigste keuzes nu nog niet te maken. Op korte termijn zijn de grootste risico's voor erfgoed de langdurige droogte en extremer weer. Op dit moment verliezen wij hierdoor al erfgoed. Vanaf dit jaar onderzoekt, volgt en beschrijft de Rijksdienst dit verlies. Niet omdat we het kunnen stoppen, maar wel om het verlies te vertragen of erfgoed aan het nieuwe klimaat aan te passen.

Dit heeft in Nederland vooral te maken met te veel of te weinig water. Zo liggen niet-opgegraven archeologische resten in het lage deel van ons land in vochtige grond. Hierdoor blijven organische overblijfselen goed bewaard, zoals textiel, botten, hout, stuifmeelkorrels en leer. De lage waterstanden maken dat deze resten droogvallen en vergaan. Dit kan zeer snel gaan en is niet terug te draaien. Hetzelfde geldt voor de houten paalfunderingen onder gebouwd erfgoed. Gevolg: scheefstand en scheuren. Een ander gevolg van droogte zijn dode bomen en verdorde tuinen. Tuinbazen en eigenaren van historische buitenplaatsen, vaak rijksmonumenten, zitten met hun handen in het haar. Wat kunnen zij doen om hun eeuwenoude domeinen hiertegen te beschermen?

Zwaardere stormen

De komende jaren zullen waterschappen beslissen hoe zij water langer in een gebied vast kunnen houden. Ook zal het grondwaterpeil omhoog moeten. Hoe eerder we hiermee beginnen hoe beter we voorbereid zijn op de nog extremere periodes van droogte die we kunnen verwachten. Maar ook te veel water is steeds vaker een probleem. Dit komt door de toename van stortregens, zwaardere stormen en onweer. Deze doen zich nu al drie keer zo veel voor als in 1960. Extreem weer zorgde in 2021 voor de overstroming in Limburg en de valwind in Leersum. In beide gevallen bleek het erfgoed niet tegen het natuurgeweld bestand. Droogte en extreem weer zijn nu al bedreigend, maar wat staat ons nog te wachten? Waar moeten we rekening mee houden? En op welke termijn? Dit zijn lastige vragen.

.....
*In veengebieden
 zijn slootjes
 hersteld om
 de daling van
 de bodem
 tegen te
 gaan*

De rijksmonumentale Nicolaas en Barbarakerk in Valkenburg in de zomer van 2021

FOTO: CENTRUMARCHIEF VALKENBURG

De onbetwist grootste bedreiging voor ons land is de stijging van de zeespiegel. Naar verwachting zal in 2100 het niveau van het zeewater 1,2 meter hoger staan dan nu het geval is. Richting 2200 voorspellen klimaatexperts een verdere toename met nog eens drie tot vier meter. Als dit realiteit wordt, zal het ergens na 2100 onmogelijk worden om geheel laaggelegen West-Nederland tegen overstromingen te beschermen. Met de oprukkende zee stroomt het zoute water steeds verder ons land in. Dit leidt tot verzilting van de grond. Ook zullen de rivieren niet langer natuurlijk in zee uit kunnen monden. Dit vraagt om meer investeringen in grote pompsystemen.

Onherkenbaar veranderd

Het Nederland van 2023 zal in 2150 onherkenbaar veranderd zijn. Hoe de toekomst er precies uit komt te zien weten we natuurlijk niet. Feit is wel dat de gevolgen van de verandering van het klimaat zullen verergeren. De Rijksdienst stuurt huidige beslissingen zo dat het erfgoed zo goed mogelijk beschermd blijft. Op langere termijn zal de erfgoedsector voor keuzes komen te staan die we liever niet willen maken. Door nu al onderzoek te doen naar de gevolgen van de verandering van het klimaat en het gesprek aan te gaan, maken we het mogelijk om deze keuzes weldoordacht te maken en tijdig op risico's in te spelen.

Want stel, het is 2400. In het Rijksmuseum in Amersfoort aan Zee is een tentoonstelling te zien over Nederland in de 21e eeuw. De expositie toont de onzekerheid, polarisatie en discussies over de toekomst van het erfgoed in het licht van een veranderend klimaat. Er hangen Elfstedenkruisjes, foto's van historische boerderijen die op zes meter onder zeeniveau staan en uitleg over de verdwenen Beemster. En toch is de toon optimistisch. We hebben veel verloren, maar het is gelukt om ons opnieuw aan te passen. Net als de inwoners van Petten vierhonderd jaar geleden. ☒

Gertjan de Boer, specialist erfgoed en klimaat bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, onderzoekt, volgt en beschrijft het verlies, g.de.boer@cultureelerfgoed.nl.

FOTO STANTSBOSSHEER, MARCO VAN DE BURGWAAL

Bij Leersum veroorzaakte een extreme valwind schade op Landgoed Broekhuizen

Al 65 jaar raakt 'Het licht der wereld' zoetjesaan uit zicht in het depot van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Jammer hoor, want het is een Oranjegezind en religieus geladen staatsiestuk. Wie wil deze Antoon van Welie lenen? ERIC DOMELA NIEUWENHUIS

FOTO: RCE, BASTAAN INGEN HOUWZ

Wie wil Het licht der wereld lenen?

In het najaar van 1949 voltooide Antoon van Welie een groot doek. De vooral als portrettist van de hogere kringen bekende schilder was er een jaar eerder mee begonnen ter gelegenheid van het vijftigjarige regeringsjubileum van koningin Wilhelmina. Maar inmiddels was dat al een jaar verstreken en had Juliana de troon van haar moeder overgenomen. Het schilderij van drieënhalve meter breed kreeg een nieuw doel. Het werd een huldeblijk aan het koningshuis. Met in het midden achter elkaar de kleine Beatrix, koningin Juliana met koningsmantel en Wilhelmina, ook nog met koningsmantel. Achter de troon is de zegenende Christus zichtbaar, tussen de gespreide handen van God. Links in de achtergrond neemt Willem de Zwijger afscheid van zijn moeder, Juliana van

Stolberg. En rechts is de stervende prins uitgebeeld, met daarvoor een oorlogskerkhof. Ook de soldaten op de voorgrond lijken te verwijzen naar de Tweede Wereldoorlog. Van Welie noemde zijn Oranjegezinde en sterk religieus geladen staatsiestuk aanvankelijk het *Jubileumschilderij* en later *Het licht der wereld*. Hij bood het aan de Raad van State aan. Het is daar met enthousiasme in ontvangst genomen. In zijn dankwoord toonde vice-voorzitter jonkheer Frans Beelaerts van Blokland grote bewondering voor de toen al 83-jarige schilder. Maar niet iedereen was even gecharmeerd van het gigantische schilderij. Zo eiste kunstcriticus Ko Prange in *Het Parool* 'dat de Raad van State verschoond blijve van een dergelijke aanfluiting en smakeloosheid.' Anderen moeten dit oordeel hebben gedeeld, want *Het licht*

der wereld bleef hier niet lang hangen. In 1958 werd het overgedragen aan een van de voorgangers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Sindsdien verbleef het bijna steeds in depot. In zijn jonge jaren lukte het Van Welie doorgaans de kwaliteit van zijn werk op peil te houden. Maar al voor de Tweede Wereldoorlog slaagde hij daar steeds minder goed in. Welke openbaar toegankelijke instelling heeft na 65 jaar donker depot een mooie plek om *Het licht der wereld* in de schijnwerpers te zetten? ■

Eric Domela Nieuwenhuis, conservator oude schilderkunst bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, draagt zorg voor 'Het licht der wereld'. Interesse? Neem contact op via bruikleenservice@cultureelerfgoed.nl. Aan de bruikleen kunnen kosten verbonden zijn.

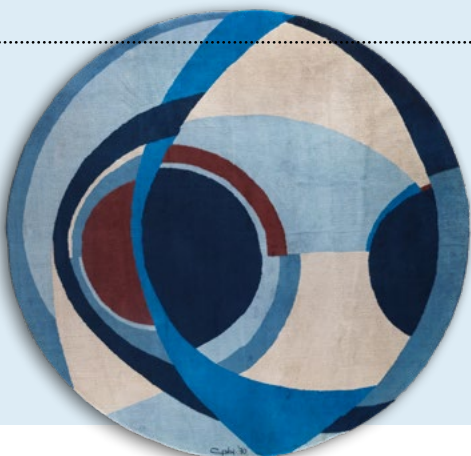

FOTO: RCE, FRANS PEGT

Vloerleed naar raadzaal Valkenswaard

Een paar nummers geleden vroeg de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed om een nieuwe plek voor een groot rond vloerleed. Inmiddels ligt het tapijt uit 1971 in de raadzaal van het Brabantse dorp Valkenswaard. Destijds knoopten driehonderd huisvrouwen uit de Gelderse plaats Epe het voor de raadzaal van het nieuw te

bouwen gemeentehuis. Hier vertegenwoordigde het abstracte patroon naar ontwerp van Gaby Boveland de vier dorpen binnen de gemeente Epe. Waar de ene er na jaren geen plek meer voor had, verwelkomt de andere gemeente het met open armen. In Brabant representeert het kleed nu de vier kernen van Valkenswaard.

Orgelmentoren

Voorkom verwezing

Spannend, de kerk is een restaurant geworden. Vooral dat orgel aan de muur maakt de sfeer compleet. Maar wat gebeurt er met dit kolossale instrument als je er nooit meer op speelt? Dan raakt het verweesd en dreigt er verval. Gelukkig zijn er nu mentoren die regelmatig op dergelijke kerkorgels spelen, ze stemmen en gebreken signaleren. REIN VAN DER KLUIT

Nederland heeft een hoge orgeldichtheid. Er bevinden zich ruim tweeduizend historische orgels in kerken en andere gebouwen. Daaronder tref je majestueuze instrumenten aan, zoals in de Martinikerk in Groningen of de Bavo in Haarlem. En laten we de kleinere pareltjes als het Moreau-orgel in het Zeeuwse dorp Baarland niet vergeten. Van al die orgels zijn er 1.529 als rijksmonument beschermd. De beste manier om ze in goede staat te houden is er regelmatig op spelen. Bij regulier kerkelijk gebruik is dat minstens iedere zondag wel het geval. Maar in toenemende mate worden er kerken afgestoten. Soms wordt het gebouw dan gesloopt en het orgel verkocht. Vaak echter krijgt de kerk een andere functie, zeker als het om een gebouw met monumentale waarde gaat.

En dat betekent lang niet altijd dat er nog regelmatig op het orgel gespeeld wordt. Bij orgels met een monumentale status of die anderszins het behouden waard zijn, is het van belang dat er iemand is die er voor de nieuwe eigenaar op past. Zo kan diegene voorkomen dat het kostbare instrument 'verweesd' raakt, of erger: verwaarloosd wordt. Daarom brachten de stichting Gelderse Kerken en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een aantal jaren geleden mensen met een hart voor orgels bij elkaar. Deze mensen gingen als 'mentoren' gericht aandacht schenken aan de staat van onderhoud van de orgels in de kerken van de stichting. In 2016 leidde dit tot de oprichting van de Vereniging Mentoren Klinkend Erfgoed.

Nieuwe kansen

Al in 2018 begonnen de mentoren van de vereniging zich ook voor de kerkorgels in de gemeente Alkmaar in te zetten. En inmiddels is de organisatie in het hele land actief. Want verweesd raken is helemaal niet nodig, aangezien een andere functie van de kerk en het

FOTO: VMKE, GERIT PRINS

In de rijksmonumentale Vermaning uit 1874, in het dorp Noordeinde bij Alkmaar krijgt de mentor hulp bij de inspectie van het Strümpfler-orgel uit 1793

bespelen van het orgel goed samen kunnen gaan. Dit biedt zelfs nieuwe kansen. Andere mensen dan de traditionele kerkgangers kunnen nu in aanraking met de orgelcultuur komen. Die cultuur is rijk, want voor geen instrument is zo veel muziek gecomponeerd als voor het orgel. Meer dan voor de piano dus, en meer dan voor de elektrische gitaar. Het mes snijdt dan aan twee kanten. Het orgel behoudt zijn plek en er kan nieuw publiek worden bereikt. Hoe gaan de mentoren te werk? Zij maken afspraken met de eigenaar om het orgel periodiek te bespelen. Het instrument stemmen kan daar onderdeel van uitmaken. Een belangrijk aspect is een jaarlijkse inspectie. Zijn er gebreken? Is er klein of groot onderhoud nodig? Dat kan dan door een orgelbouwer worden verricht. Om de mentoren hun werk goed te kunnen laten doen organiseert de vereniging trainingen en instructiemiddagen. Overigens, het zijn allemaal vrijwilligers. Enthousiaste vrijwilligers, die de orgeldichtheid van Nederland hoog willen houden. ✘

Rein van der Kluit, voorzitter van de Vereniging Mentoren Klinkend Erfgoed, zet zich in voor verweesde orgels, rjvanderkluit@kpnplanet.nl. Nadere informatie via de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: specialist orgels, klokken en uurwerken Wim Diepenhorst, w.diepenhorst@cultureelerfgoed.nl. Zie ook www.vmke.nl.

Jachthuis Sint Hubertus

Tiptop tafelzilver

Op De Hoge Veluwe staat een buitenverblijf dat een kunstwerk op zich is. Ook de prachtige inboedel van dit Jachthuis Sint Hubertus is met zorg ontworpen en bijeengebracht. In Schoonhoven wordt het tafelzilver uit het huis binnenkort in de schijnwerpers gezet. Het is ontworpen door de architecten Hendrik Berlage en Henry van de Velde. Wat is het verhaal daarachter? NAOMI BISPING & YURI VAN DER LINDEN

Om voor de expositie een selectie te maken bestuderen Naomi Bisping van het Zilvermuseum en Yuri van der Linden van de Rijksdienst het tafelzilver in het Jachthuis

Vanaf 1920 ontvingen de Kröllers gasten in Jachthuis Sint Hubertus op De Hoge Veluwe

Helene Kröller-Müller was in 1923 tevreden dat ze met het bestek van Van de Velde at

FOTOS: KCE, MOUTIER VAN DER SAR

Nadat Anton Kröller en zijn vrouw Helene een stuk Veluwe hadden gekocht, besloten zij daar een buitenverblijf op te laten bouwen. Dit was voornamelijk bedoeld om er gasten te ontvangen. Hierbij zou de jacht op grofwild een belangrijk tijdverdrif worden. In 1913 was architect Hendrik Berlage in dienst getreden bij de handels- en scheepvaartmaatschappij Müller & Co, waarvan Anton Kröller de directeur was. Het lag voor de hand dat Berlage de plannen voor het jachthuis ging tekenen. Eerder had hij het gebouw van de Algemene Nederlandse Diamantbewerkerbond en de Koopmansbeurs in Amsterdam ontworpen. Hij was dus bij uitstek geschikt om een opdracht van dit formaat aan te pakken. Gaande het ontwerpproces verwerkte Berlage de legende van de jagende Hubertus in het gebouw. Een indrukwekkende glas-in-loodvoorstelling ging de hal sieren en de plattegrond kreeg de vorm van een hertengewei. In 1920 was Jachthuis Sint Hubertus voltooid.

Het is bijna nooit zichtbaar, omdat het veilig ligt opgeborgen

Omdat het kort daarna bergafwaarts ging met het bedrijf, schonk het echtpaar Kröller het volledige landgoed in 1935 aan de Stichting Het Nationale Park De Hoge Veluwe. Na de oorlog is de woning opengesteld als museumhuis en als verblijf voor gasten van de Staat. Dat is nog steeds het geval. Het Rijksvastgoedbedrijf zorgt voor het gebouw. En het vlakbij gevestigde Kröller-Müller Museum en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed ontfermen zich over de oorspronkelijke huisraad. Zoals het tafelsilver. Dat is bijna nooit zichtbaar, omdat

het veilig ligt opgeborgen. Alleen voor de jaarlijkse kersttafel in het Jachthuis en op speciale tentoonstellingen valt het te bekijken. Daarom heeft de Rijksdienst nu het initiatief genomen om het tafelsilver te exposeren in het Nederlands Zilvermuseum in Schoonhoven. Vanaf 12 oktober tot en met 2 juni volgend jaar is er op *Helene Kröller-Müller als opdrachtgever: De zilverontwerpen van Berlage en Van de Velde* een flinke selectie te zien.

Spreekwoordelijke druppel

Het rijksmonumentale Jachthuis Sint Hubertus wordt vaak een gesamtwerk genoemd. Daarbij was de architect niet alleen voor het gebouw verantwoordelijk, maar ook voor de inrichting. Nu kunnen we hier voor het Jachthuis wel enkele kanttekeningen bij plaatsen, want Berlage is tijdens de bouw met ruzie vertrokken. De spreekwoordelijke druppel was een extra uitbouw aan de zitkamer van Helene Kröller-Müller. Deze zou haar meer uitzicht op de tuin moeten geven, maar hierdoor zou de strikte symmetrie van het huis worden verstoord. Met tegenzin paste Berlage tot twee keer toe zijn ontwerp aan, maar nog was Kröller-Müller niet tevreden. Toen was de maat vol en diende de architect zijn ontslag in. Onder leiding van de Belgische architect Henry van de Velde werd het gebouw uiteindelijk voltooid. Daarnaast was Van de Velde verantwoordelijk voor een deel van de inrichting, waaronder de gewerenkast die in de hal staat. Er bevinden zich drie ensembles tafelsilver in het Jachthuis. Ze zijn weliswaar door Berlage en Van de Velde ontworpen, maar alleen het tweede is speciaal voor dit huis gemaakt. Het eerste deel is van de hand van Berlage, een strak, achttiendelig bestek met opscheplepels. Er staan drie variaties op het monogram KM op de stelen, Kröller-Müller. Dit bestek is al in de loop van 1912 ontstaan, nadat het vorige zilver van de Kröllers uit hun Huize ten Vijver in Den Haag gestolen was. Het dateert dus van een jaar voor de indiensttreding van Berlage bij de firma Müller en twee jaar voor het begin van de bouw van het Jachthuis. »

Ook de onderkant van het zilver kan interessante informatie bevatten

» De eerste lepels

In maart 1912 kwam Hendrik Berlage voor het eerst langs om over de opdracht voor het nieuwe zilver te praten. Twee maanden later meldde hij zich met de ontwerptekeningen en eind juli liet hij de eerste lepels aan Helene Kröller-Müller zien. In januari 1913 moet de opdracht voltooid zijn, want zij schreef toen enthousiast over het nieuwe tafelsilver aan haar vertrouweling Sam van Deventer. Ze was lovend over de strakheid ervan en wilde het liefst ook een nieuw servies kopen dat bij Berlages ontwerp past. Maar de kosten hiervoor waren te hoog. Zes jaar later bestelde ze een tweede ensemble bij hem. Dit keer ging het om een bloemenbak, vier bonbonmandjes, vier flessenbakken en zes zoutvaten met lepels.

Voor zover we weten, vormen deze twee series de enige ontwerpen van Berlage voor zilveren voorwerpen. Ze zijn niet minder artistiek vooruitstrevend dan zijn architectuur. Ze braken geheel met

de historiserende, ornament beladen stijlen die op dat moment nog steeds alomtegenwoordig waren. De tweede reeks is door de firma Begeer in Utrecht gemaakt. In 1935 leende Begeer dit zilver voor hun jubileumtentoonstelling. Uit de begeleidende publicatie blijkt de trots van de firma dat ze deze ontwerpen van Berlage voor mevrouw Kröller-Müller mochten uitvoeren. Hendrik Berlage vertrok in 1919 weliswaar met ruzie, maar zij bleef ook tegenover haar naaste vrienden en familie positieve woorden voor zijn kunst vinden. Dit was niet het geval voor de persoon Berlage.

Innige vriendschap

Een geheel andere relatie bouwde zij met zijn opvolger Henry van de Velde op. Met hem bleef ze tot het einde van haar leven een innige vriendschap onderhouden. Het derde ensemble tafelsilver is dan ook door Van de Velde ontworpen. Dit bestek is een variatie op een model dat hij al in 1910 tekende. In tegenstelling tot andere uitvoeringen is deze licht gehamerd en draagt het bestek het nieuwere kunstenaarsmonogram dat Van de Velde vanaf 1920 voerde. In een brief aan haar zoon uit januari 1923 schreef Helene Kröller-Müller dat ze iedere dag met het mooie bestek mag eten. Daarmee verwees ze waarschijnlijk naar deze nieuwe aanwinst.

Ze braken geheel met de historiserende, ornament beladen stijlen

Van de Velde heeft niet alleen dit tafelsilver voor haar ontworpen, maar ook verschillende voorwerpen van messing. Daaronder bevinden zich een theeservies en een bureauset. Van de vriendschap tussen deze twee getuigen verschillende cadeaus die de architect aan haar gaf. Hiertoe behoren een zilveren menukaarthouder die hij al in 1911 had ontworpen en de ketel van het theeservies. Dat was een kerstcadeau uit 1922. Aan Van Deventer schreef Kröller-Müller dat deze theekeutel een prachtexemplaar was en een hartenwens van haar had vervuld.

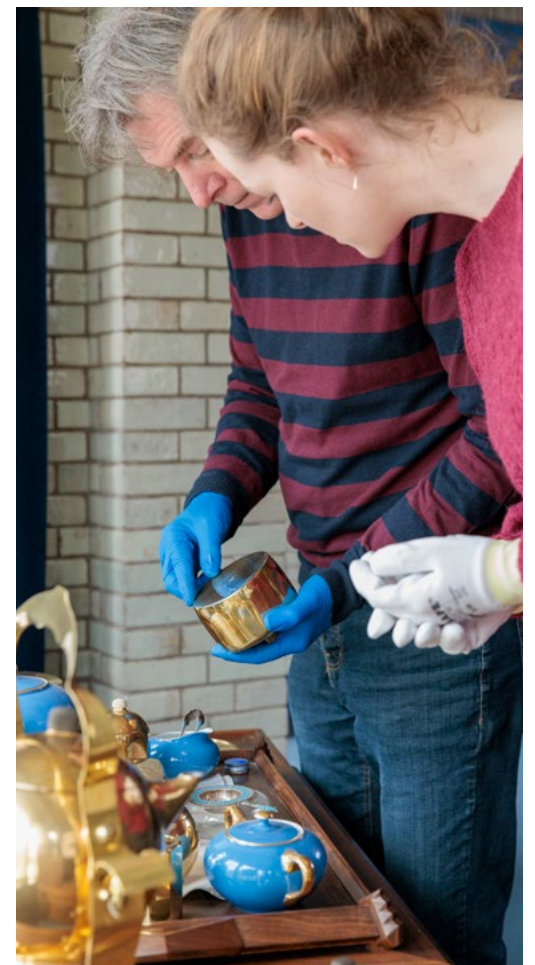
Misvatting

Het is dus een misvatting dat de gehele inboedel van het Jachthuis door Hendrik Berlage is ontworpen en er speciaal voor is gemaakt. Wie goed kijkt naar oude interieurfoto's van huizen die eerder door de Kröllers werden bewoond zal meubilair herkennen dat tegenwoordig op De Hoge Veluwe staat. Een staande lamp die eerder in de woonkamer van hun villa Groot Haesebroek in Wassenaar stond, duikt later op in de zitkamer van Helene Kröller-Müller in het Jachthuis. Tegenwoordig staat deze een verdieping hoger, in de grote logeerkamer. En op een foto van diezelfde zitkamer zijn een luie stoel en een kussen zichtbaar die duidelijk afwijken van

de rest van het ensemble. Deze zullen zeker niet tot de oorspronkelijke inrichting hebben behoord. Vermoedelijk zijn ze pas later ingebracht, toen het echtpaar het huis permanent bewoonde. Ten slotte is het slaapkamerameublement van een van hun zonen, te zien op een foto genomen op Groot Haesebroek, naar een slaapkamer van het Jachthuis verhuisd.

Ook voor kleinere huisraad zijn verschillende voorbeelden aanwijsbaar. Zo staat er in het in donker coromandelhout uitgevoerde buffet in de eetkamer een grote serie kristallen glazen. Daaronder bevinden zich champagnecoups en glazen voor sherry, water, rode en witte wijn. Deze zijn omstreeks 1915 in Bohemen gemaakt. Er zijn dieren in gegraveerd die op De Hoge Veluwe voorkomen, zoals edelherten, wilde zwijnen, fazanten en korhoenders. Opvallend is wel dat er ook dieren op staan die niet rond het Jachthuis leven. Een gier bijvoorbeeld en een eland en een boskat. Alhoewel niet kan worden uitgesloten dat deze zijn toegevoegd omdat er anders te weinig variatie zou zijn, lijkt het toch wat onwaarschijnlijk dat de glazen specifiek voor deze plek zijn vervaardigd. Dat geldt dus ook voor twee derde van het tafelsilver. ✕

Naomi Bisping, conservator bij het Nederlands Zilvermuseum, organiseert de expositie, en Yuri van der Linden, conservator oude toegepaste kunst bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, draagt zorg voor dit tafelsilver, n.bisping@zilvermuseum.nl & y.van.der.linden@cultureelerfgoed.nl. Zie ook www.zilvermuseum.com.

Het messing theeservies is door Henry van de Velde voor het echtpaar Kröller ontworpen

De twee specialisten interieurs

‘Wij kijken met een andere bril’

Harrie Schuit en Eloy Koldewij in de Burgemeesterskamer van het rijksmonumentale stadhuis in Leiden. De houten stadskaat uit 1940 is door Maurits Escher ontworpen

FOTO RCE, MICHEL MEES

Een gebouw, hoe mooi het van buiten ook is, is ontworpen voor wat er zich binnen afspeelt. Twee specialisten van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed weten hoe je het beste met die interieurs om kunt gaan. Wat houdt hun werk precies in? En waar liggen de grenzen? DIRK SNOODIJK

Wat doet een specialist interieurs?

Wat doet een specialist interieurs? Eloy Koldewij: ‘Vanuit landelijk perspectief adviseren wij anderen over het behoud van de kwaliteit van de binnenkant van gebouwen. Dat gaat dan zowel om de structuur en de afwerking als de bijbehorende voorwerpen. Vaak loopt dit via collega’s binnen de Rijksdienst. Maar regelmatig benaderen de eigenaren, beheerders, gemeenten, provincies, waterschappen, architecten en restauratoren ons rechtstreeks. Samen proberen we de interieurs zo goed mogelijk aan de volgende generaties door te geven.’ Harrie Schuit: ‘Wij kijken met een andere bril dan de meeste mensen. Bovendien doen we onderzoek en beiden geven we onderwijs.’

Hoe gaat dit in zijn werk?

Eloy Koldewij: ‘Wij beschouwen interdisciplinair alle onderdelen van het interieur, en vooral de samenhang daartussen. Je kunt wel alleen het schilderwerk restaureren, maar daarmee wordt in veel gevallen het evenwicht met de tegels, behangsels en deurknoppen verstoord. Vaak gaat het scheef.’ Harrie Schuit: ‘We hebben met allerlei andere deskundigen te maken, van interieurhistoricus tot stucwerkexpert en van interieurwachter tot textielrestaurator. De eenheid behouden, dat is belangrijk. Als een huisarts kijken wij naar het geheel.’

Waar loopt de grens tussen interieur en exterieur?

Eloy Koldewij: ‘Een mooi voorbeeld is glas in lood. Dat is voor de ervaring binnen gemaakt en niet voor de passanten buiten. Ieder gebouw, van bunker tot molen, vuurtoren, stadhuis of fabriek is ontworpen voor de functie van de binnenkant.’

Het is nooit voor de overburen gebouwd. Maar waar zit nu het karakteristieke, het waardevolle, datgene waarop we zuinig moeten zijn? Dat is waar wij aandacht aan geven.’

Horen de meubels er ook bij?

Harrie Schuit: ‘Een lege kerk die niet meer in functie is, in hoeverre is dat nog een kerk? Als het een bedrijfsverzamelgebouw wordt en de banken, de schilderijen, het altaar, alle losse voorwerpen die bij de eredienst horen eruit gaan, heeft die kerk dan nog dezelfde cultuurhistorische waarde als voorheen? Om een gebouw zo gaaf mogelijk de tijd door te helpen is het beter als zijn nieuwe functie zo dicht mogelijk bij de oorspronkelijke aansluit. Dan kunnen veel van de karakteristieke worden bewaard. Idealiter behoud je dan ook het meubilair in het gebouw. In een depot zie ik alleen maar weeskinderen staan en hangen. Een gebouw waaruit de meubels en andere voorwerpen zijn verdwenen, heeft veel van zijn identiteit verloren.’

Wat maakt dit werk mooi?

Eloy Koldewij: ‘De diversiteit van het erfgoed, het nationale perspectief en de uiteenlopende mensen waar we mee te maken hebben, van bezielt tot eigenzinnig.’ Harrie Schuit: ‘En daar komen ontdekkingen bij, zaken die niemand ooit opgevalen zijn. Het is fijn om er aan bij te dragen dat de kleinkinderen van je kinderen ook nog van al die waardevolle interieurs kunnen genieten.’

Nadere informatie: e.koldewij@cultureelerfgoed.nl & h.schuit@cultureelerfgoed.nl.

In het Centrum Beeldende Kunst Zuidoost in Amsterdam namen twee torchères met zogenoemde 'blackamoors' een prominente plaats in

RACIALE STEREOTYPERINGEN OP HUN KOP

'Blackamoors' versus hedendaagse portretten

**Voorafgaand aan het Herdenkingsjaar Slavernij-
verleden was er in Amsterdam een bijzondere
tentoonstelling te zien. Op 'Knights in Shining
Armour' hingen hedendaagse portretten van
mensen met Afrikaanse wortels tussen oude
Europese meubels. Het werd een spannende
confrontatie, waarbij raciale stereotyperingen op
hun kop werden gezet.** SIMONE VERMAAT

Wat moest hij nou toch aan met de toegepaste en beeldende kunst die hij daar gezien had? Dat vroeg curator Claudio Ritfeld zich af na zijn oriënterende bezoek aan het depot van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Hij was er samen met Annet Zondervan geweest, directeur van het Centrum Beeldende Kunst Zuidoost in Amsterdam. Vooral de *blackamoors* bleven door Ritfelds gedachten gaan. Deze rijk gedecoreerde sculpturen verbeelden op stereotiepe wijze mensen van Afrikaanse afkomst. Ze zijn in tafels en grote kandelaars verwerkt. Dit soort beeldhouwwerk ontstond in de Italiaanse renaissance en bleef populair tot ver in de twintigste eeuw. De beelden illustreren een eenzijdig Europees perspectief uit ons verleden, waarin mensen uit Afrika als exotisch, dragend en dienend werden gezien. *Blackamoors* roepen naast kunsthistorische interesse en fascinatie ook ongemak, schaamte en afschuw op. Eerder onderzoek naar de collectie die de Rijksdienst beheert, had de *blackamoors* al als problematisch geïdentificeerd. Ze zomaar

tentoonstellen op kunsthistorische of esthetische gronden is in het huidige tijdsgewricht geen optie meer. Maar betekent dat ook dat ze voortaan achter slot en grendel moeten blijven staan? Na zijn bezoek aan het depot bedacht Ritfeld een verrassend tentoonstellingsconcept.

Een rijk Hollands interieur

In aanloop naar het Herdenkingsjaar Slavernijverleden transformeerde de curator de expositieruimte van het Centrum Beeldende Kunst tot een rijk Hollands interieur uit de zeventiende eeuw. Dat deed hij met een zwart-wit geblokte vloer en klassieke meubels, bruiklenen van de Rijksdienst. Het ging onder meer om een zogenoemde wangentafel van notenhout uit de zestiende eeuw, een eikenhouten bruidskist uit de achttiende eeuw, vitrinekasten met servies, vergulde lantaarns en kandelaars. De muren van het Centrum had Ritfeld knalblauw laten schilderen, een verwijzing naar de dubieuze winning van het pigment kobalt in Congo. Een prominente rol op de tentoonstelling *Knights in Shining Armour* was weggelegd voor twee grote torchères. Deze bijna menshoge beelden stellen een halfnaakte Afrikaanse man en vrouw met tulbanden en rijk gedecoreerde rokken voor. Ze dragen elk een toorts. Het zijn *blackamoors*. In de zo opgeroepen oud-Europese sfeer confronteerde Ritfeld deze racistische representatie van zwarte lichamen met hedendaagse portretten van mensen met Afrikaanse wortels.

Fictief

De krachtige, merendeels fictieve portretten zijn gemaakt door zeven kunstenaars. Het gaat om Joblek uit Ghana, Kenneth Aidoo uit Nederland, Amos Black en Ade Dare uit Nigeria, Giovanni Jona uit Suriname, Madison Lewis uit de Verenigde Staten en Zella Vanié uit de Verenigde Staten en Ivoorkust. Dit zijn kunstenaars die de esthetiek van het zwarte lichaam en het uitvergrooten van gelaatstreken in hun schilderijen verwerken. Het geheel, het interieur samen met de portretten, zou je ook als één grote installatie kunnen beschouwen.

Ritfeld stelde zich de vraag of je humor als pantser kunt gebruiken om uitingen van racisme en onderdrukking af te weren of zelfs te neutraliseren. En welke andere perspectieven er aan de hand van deze klassieke meubels kunnen worden verteld. Doordat de kunstenaars met de stereotyperingen speelden, zich die toe-eigenden, uitvergrootten of omdraaiden, werden deze ontkracht. Koloniale rijkdom, opgeroepen door het blingblingkarakter van de vergulde meubels en kandelaars, maar gebaseerd op een systeem van onderdrukking en uitbuiting, verbleekte hierbij tot een persiflage op zichzelf.

Al het meubilair was van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed geleend

FOTO'S: GREGO, LES AOU

De belangstelling voor de tentoonstelling was groot

De beelden illustreren een eenzijdig Europees perspectief uit ons verleden

Racisme, ongelijkheid en pijn

Met een gesprek over racisme, ongelijkheid en pijn tussen Ritfeld en Barbera Wolfensberger, directeur-generaal Cultuur en Media van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, werd de tentoonstelling geopend. Ze is positief ontvangen en de belangstelling was groot. De expositie maakte duidelijk veel los bij het publiek, getuige de reacties in sociale media en de pers. Er werden columns en recensies aan gewijd. De schrijvers daarvan toonden veel aandacht voor de bijzondere inrichting en de krachtige en humorvolle manier waarop de kunstenaars de stereotyperingen hadden 'teruggevorderd'. *Het Parool* zette *Knights in Shining Armour* zelfs op zijn lijst met de beste tien tentoonstellingen in Amsterdam van het eerste halfjaar van 2023.

De Rijksdienst streeft ernaar om beeldende en toegepaste kunst uit de collectie van het Rijk niet alleen aan musea, maar ook aan andere culturele organisaties uit te lenen. Zo kunnen die kunstwerken een nieuw publiek bereiken en andere verhalen vertellen. Het Centrum Beeldende Kunst Zuidoost exposeert al jaren actuele beeldende kunst die op huidige ontwikkelingen in de maatschappij reflecteert. Deze samenwerking paste naadloos in de doelstellingen van beide organisaties. Op dit moment verkent directeur Annet Zondervan de mogelijkheden om rondom de expositie tot een uitwisseling te komen met de erfgoedsector in Suriname. Hierover is zij in gesprek met het Nationaal Archief Suriname. Ook aan deze verkenning zal de Rijksdienst een inhoudelijke bijdrage leveren. ✘

Simone Vermaat, conservator bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, droeg met expertise aan deze tentoonstelling bij, s.vermaat@cultureelerfgoed.nl. Met dank aan Claudio Ritfeld. De kortlopende expositie is inmiddels afgelopen. Er is een publicatie over verschenen, 'Knights in Shining Armour (reappropriating the appropriated)', Karin Amatmoekrim, Claudio Ritfeld en Nicole Santé, Centrum Beeldende Kunst Zuidoost, Amsterdam, aldaar te koop.

DE METAMORFOSE

De lengte aan sloten, bomerijen en heggen die in 1950 al op de kaart stonden, is de laatste twee jaar nog verder afgenomen. Op de meeste plaatsen gaat dit geleidelijk, maar bij grootschalige ingrepen valt uiteraard een grotere afname waar te nemen. Opvallend is de vermindering van het aantal historische wegen in de productiebossen. Deze wegen, vaak zandwegen, onderhouden de meeste terreinbeheerders niet meer. Ze zullen dan ook steeds minder zichtbaar worden. Dit is terug te vinden in de zojuist geactualiseerde Monitor Landschap. Er is informatie toegevoegd over veranderingen in Nederland van de afgelopen twee jaar. Via deze website biedt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in samenwerking met andere organisaties inzicht in de aanpassing van onze omgeving. Zo kunnen we de metamorfose van gebieden in de tijd volgen. En zo bouwt de Rijksdienst verder aan een langdurig overzicht. We ervaren verandering op de voor ons bekende plekken. Maar niet alles verandert overal op dezelfde manier. Het is daarom belangrijk om feitelijke informatie te hebben. De Monitor Landschap geeft deze en biedt daarmee een solide basis voor het gesprek over de wijze waarop we met ons land om willen gaan. ✕

Robin Ammerlaan, adviseur cultuurlandschap bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, coördineert de Monitor Landschap, r.ammerlaan@cultureelerfgoed.nl. Zie www.monitorlandschap.nl.

FOTO: KEEL, ROBIN AMMERLAAN

Kunstmatige intelligentie

De archeoloog en de robot

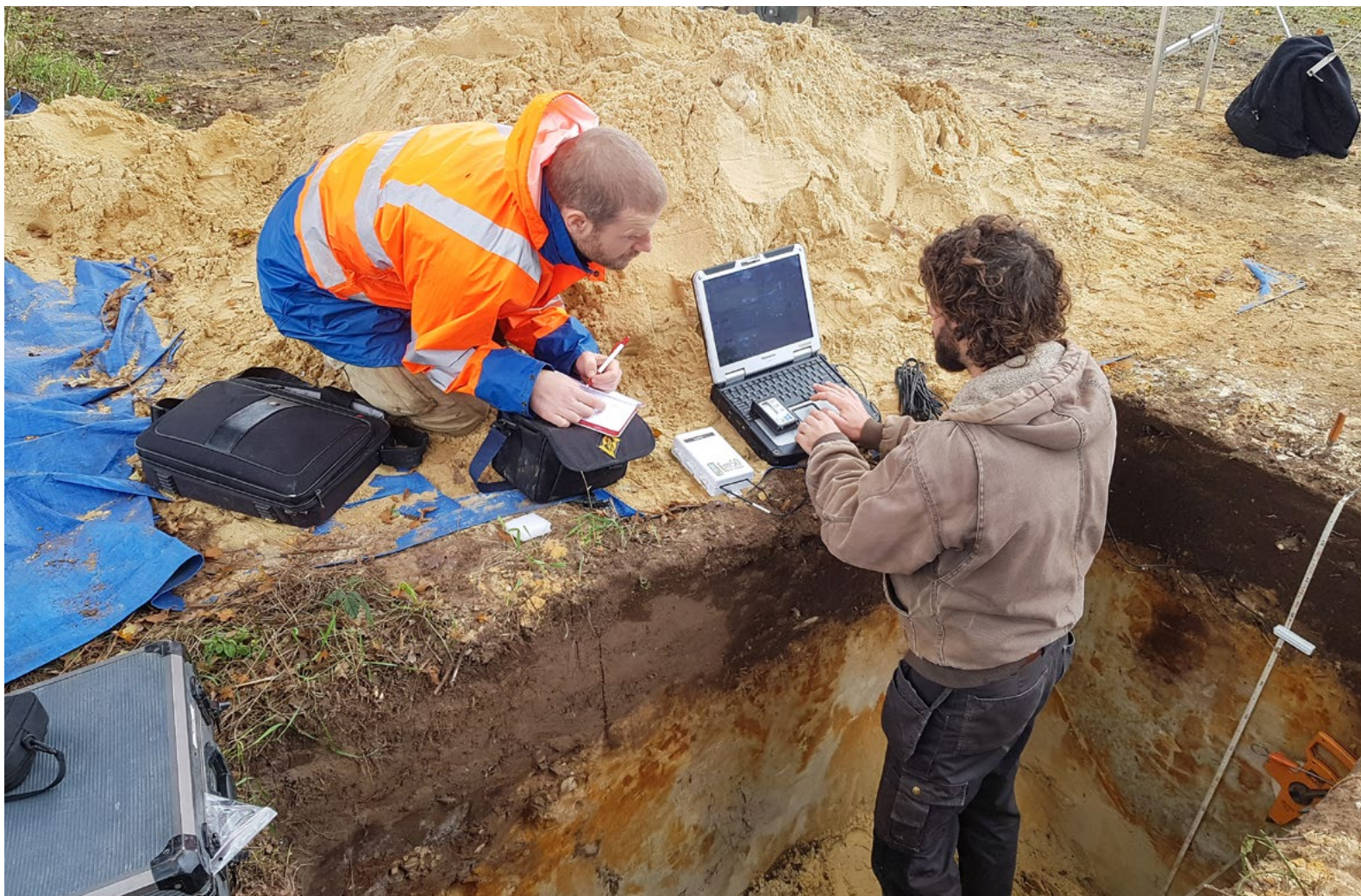
Welke rol kan kunstmatige intelligentie in de archeologie spelen? Dat is een uitstekende vraag om aan ChatGPT te stellen, de nieuwe tekstgenerator. Die is voor iedereen toegankelijk, maar er is ook nogal wat kritiek op. Hoe kan deze robot de archeoloog terzijde staan? Een experiment wijst het uit. ANNEMARIE LUKSEN-IJTSMA

Zelfdenkende robots zijn allang geen sciencefiction meer. Kunstmatige intelligentie maakt een steeds groter deel van ons leven uit. Daarmee uitgeruste robots helpen ons als klantenservicemedewerker, kiezen bij streamingdiensten muziek of films voor ons uit en bieden passende koopwaar aan. We kijken er

nauwelijks meer van op. Toch trok de introductie van een nieuwe robot met kunstmatige intelligentie wereldwijde aandacht. Chat Generative Pre-trained Transformer werd afgelopen november gelanceerd als gratis tekstgenerator, die erin gespecialiseerd is om met mensen dialogen te voeren. Al snel ontstond er controverse over privacy, intellectueel

eigendom, vooroordelen en discriminatie. Daarnaast maakten de wetenschap en het onderwijs zich zorgen over het gebruik van ChatGPT onder onderzoekers, studenten en scholieren. En gebruikers wezen erop dat de betrouwbaarheid en inzichtelijkheid van de informatie te wensen overlieten. Er zitten dus flinke nadelen aan. Toch zijn deskundigen het erover eens dat ChatGPT een waardevolle bijdrage kan leveren. De generator kan antwoorden met uitleg geven, teksten herschrijven en samenvatten, een instructie opstellen, sollicitatiebrieven produceren, een opzet voor een opinieartikel maken en verhalen verzinnen. Het is van groot belang, mede met de nadelige effecten in het achterhoofd, om

Met behulp van kunstmatige intelligentie kunnen archeologen gerichter ondergrondse overblijfselen van onze cultuur opsporen

Je kunt kunstmatige intelligentie inzetten om opgegraven resten te analyseren

in ieder geval te weten wat de robot kan. Daarom vroeg de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zich af welke rol kunstmatige intelligentie in het erfgoed kan spelen.

Binnen een minuut

ChatGPT kreeg de opdracht een artikel van duizend woorden te schrijven over de mogelijkheden voor kunstmatige intelligentie in het beheer van archeologisch erfgoed in Nederland. En dat leverde binnen een minuut een stuk op. In het artikel staan de meeste d's en t's op de juiste plek en ook de zinsopbouw is grotendeels in orde, hoewel smaken verschillen natuurlijk. Maar dan de belangrijke vraag: klopt het wat er staat? Deze vraag valt niet met een eenvoudig ja te beantwoorden.

In grote lijnen staat er juiste informatie in. 'Met behulp van kunstmatige intelligentie kunnen archeologische experts grote hoeveelheden gegevens analyseren, zoals satellietbeelden, luchtfoto's en geofysische datasets, om verborgen archeologische overblijfselen te identificeren', schrijft de tekstgenerator. Inzet van kunstmatige intelligentie op deze manier heeft inderdaad zowel in Nederland als in het buitenland al indrukwekkende resultaten opgeleverd. 'Deze technologie stelt archeologen in staat om gericht te zoeken en de kans op het ontdekken van overblijfselen te vergroten.'

Opgegraven resten

Ook voor de snelle ontsluiting en doorzoekbaarheid van forse aantallen opgegraven resten en de analyse daarvan wordt dit middel ingezet. 'Bij opgravingen worden vaak grote hoeveelheden artefacten, zoals aardewerk, metalen voorwerpen en botfragmenten, ontdekt', schrijft ChatGPT. 'Het classificeren en analyseren van deze artefacten kan tijdrovend zijn en vereist expertise van archeologen. Met behulp van kunstmatige intelligentie kunnen computersystemen worden getraind om artefacten automatisch te classificeren op basis van hun kenmerken, zoals vorm, materiaal en decoratie. Dit kan archeologen helpen om sneller en efficiënter grote collecties artefacten te analyseren en zo

nieuwe inzichten te verkrijgen over oude culturen en nederzettingen.'

Tevens het derde door de generator genoemde voordeel, virtuele reconstructies van bouwwerken maken waar archeologen slechts sporen van hebben gevonden, is een waardevolle toepassing van kunstmatige intelligentie. Maar bij de voorbeelden gaat ChatGPT de mist in. Een duidelijke onjuistheid is: 'Het Nationaal Museum van Antiquiteiten in Leiden heeft geëxperimenteerd met het gebruik van kunstmatige intelligentie voor de classificatie van Romeins aardewerk.' Waarschijnlijk bedoelt de generator het Rijksmuseum van Oudheden. De Engelse naam voor dit museum is National Museum of Antiquities.

Niet raadpleegbaar

En de website www.satellitenarchaeologie.de, waarnaar verwezen wordt voor iets in Duitsland waarbij onderzoekers kunstmatige intelligentie inzetten ter analyse van satellietbeelden, is niet raadpleegbaar. Verder schuurt het in het artikel met betrekking tot

Maar dan de belangrijke vraag: klopt het wat er staat?

de informatie die is weggelaten. Welk experiment van het Rijksmuseum van Oudheden uit bovenstaand citaat wordt er precies bedoeld? En waar zijn de computerreconstructies uit de volgende passage te vinden? 'Met behulp van kunstmatige intelligentie hebben archeologen en historici driedimensionale modellen gemaakt van een Romeinse nederzetting aan de Rijn.'

'Deze modellen worden gebruikt voor educatieve doeleinden, waarbij bezoekers kunnen rondlopen in de virtuele nederzetting en meer te weten kunnen

Een in Brabant opgeraapte vuistbijl van de neanderthalers, meer dan 40.000 jaar oud

komen over het dagelijkse leven van de Romeinen in Nederland.' Dit raakt aan de discussie over de inzichtelijkheid van de informatie waarop ChatGPT zich baseert. Dat blijft ook in dit experiment onduidelijk. Bovendien lijkt er een aantal vooraanstaande voorbeelden op dit gebied te ontbreken. Deze omissies kunnen wellicht voorkomen worden door een specifiekere opdracht te geven. En het grappige is dat je dit ook aan de robot zelf kunt vragen. De tekstgenerator is immers in dialoog gespecialiseerd. Dus stel vooral vragen.

Flinterdun

Dit korte experiment toont aan dat de kritiek op ChatGPT ten aanzien van correctheid en inzichtelijkheid niet uit de lucht gegrepen is. Het artikel van de generator wekt in eerste instantie de indruk van een prima tekst over de mogelijkheden van kunstmatige intelligentie in de archeologie. Maar bij nadere bestudering blijkt het verhaal flinterdun, voornamelijk wat betreft de juistheid en de actualiteit van de voorbeelden en verwijzingen. Toch zijn de mogelijkheden voor de archeologie bemoedigend. De snelheid waarmee een tekst wordt aangeleverd biedt vele mogelijkheden. Bijvoorbeeld voor het maken van een begrijpelijke samenvatting van een onderzoeksrapport voor de opdrachtgever. Dit soort teksten zijn met ChatGPT een fluitje van een cent. En dat kan een belangrijke bijdrage aan de archeologische monumentenzorg in Nederland leveren. Of zoals de generator zelf ook al aan het eind van het artikel aangeeft: 'Het moet eerder worden gezien als een ondersteunend middel om het werk te verbeteren en te versnellen. Bovendien moeten er adequate maatregelen worden genomen om ervoor te zorgen dat systemen op basis van kunstmatige intelligentie transparant, eerlijk en vrij van vooringenomenheid zijn bij het analyseren en interpreteren van archeologische gegevens.' En dat is dan wel weer zeer juist. ☒

Annemarie Luksen-Ijtsma, adviseur archeologiebeleid bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, verrichtte dit experiment, a.luksen@cultureelerfgoed.nl.

De Gerrit Rietveld Academie

Het ene grijs is het andere niet

In de Rietveld Academie zijn kunststudenten druk bezig met creatieve uitspattingen. Daarom schilderen ze na ieder jaar hun lokalen weer netjes grijs. Alleen is daarvoor het originele kleurenpalet van het monument verloren gegaan. Na onderzoek kan dat nu worden hersteld. Vier verschillende tinten grijs met accenten in primaire kleuren. Want het gebouw is en blijft een echte Rietveld. Van De Stijl.

MARIËL POLMAN & SANTJE PANDER

Tussen de kunst in wording oogt de Gerrit Rietveld Academie overwegend grijs. Maar achter dat grijs schuilt een doordacht en afwisselend kleurenplan. Dat heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed onderzocht. De originele kleuren kunnen nu op en in de Amsterdamse kunstacademie teruggebracht worden, in samenwerking met de oorspronkelijke fabrikanten. Al in 1950 kreeg de meubelmaker en architect Gerrit Rietveld de vraag om zowel de kunstacademie in Arnhem als die in Amsterdam te ontwerpen. Rietveld was sinds eind jaren tien bekend van De Stijl, de kunstbeweging van de primaire kleuren. Het creëren van de beide schoolgebouwen beschouwde hij als twee van zijn belangrijkste opdrachten. Noodgedwongen had hij er veel tijd voor nodig. De Hogeschool voor de Kunsten in Arnhem werd in 1963 geopend. Toen moest in Amsterdam de nieuwe behuizing voor wat het Instituut voor Kunstnijverheidsonderwijs heette nog gebouwd worden. Het is het grootste bouwwerk dat Rietveld heeft ontworpen. Rond een betonnen skelet is een vliesgevel van veel glas met staal gemonteerd. De indeling binnen is flexibel. De architect ontwikkelde namelijk een sober inbouwsysteem met stalen profielen, die je met wanden, deuren, ramen, kasten en vitrines kunt vullen. Zo kun je het gebouw aanpassen als dat nodig is. Dat is typerend voor

FOTO: GERRIT RIETVELD ACADEMIE, CARLA BOONKENS

Een student schildert een wand van de Gerrit Rietveld Academie grijs. Dit is nog niet het juiste grijs. De originele kleuren kunnen nu in het monument teruggebracht worden

Elk jaar worden de lokalen en gangen van de kunstacademie intensief gebruikt

FOTO RCE, JARNO PORS

FOTO RCE, JARNO PORS

Het staal tussen al het glas van de gevels heeft al de goede tint grijs gekregen

Rietveld. Zelf heeft hij de school nooit af gezien, omdat hij in 1964 op 76-jarige leeftijd overleed. Als eerbetoon werd het Instituut een jaar na de opening in 1967 naar hem vernoemd.

Intensief gebruik

De Gerrit Rietveld Academie heeft in de afgelopen 56 jaar haar functie als hogeschool voor beeldende kunst gehouden. In het gebouw richten de studenten hun lokalen in, waarin ze gedurende een jaar aan het werk kunnen. Ze ervaren hier volledige vrijheid, in lijn met de visie van de ontwerper. Er wordt dan ook heel wat afgesleept met zware en grote onderdelen en gereedschappen. Door dat intensieve gebruik van de lokalen en de gangen ondergaan de vloeren en de wanden aanzienlijke slijtage. Maar aan het einde van elk academiejaar wordt er aandacht aan het onderhoud van het gemeentelijke monument besteed. Het hele gebouw wordt dan eerst omgetoverd tot een grote tentoonstellingsruimte, als 160 studenten de gangen en lokalen met hun eindexamenwerk inrichten. Na afloop halen ze potten met 'Rietveld-grijze' verf op om de lokalen te schilderen en klaar te maken voor het nieuwe jaar.

.....
**Dit Rietveld-
 grijs komt
 soms ook op
 delen terecht
 die een
 andere kleur
 hadden**

Zo brengen de studenten zelf de academie weer in de schone staat terug. Een mooie traditie. Dit Rietveld-grijs komt bij deze actie soms ook op delen van het monument terecht die van origine een andere kleur hadden. Daarnaast is de verf door veranderingen in de receptuur in de loop der tijd steeds groener geworden. Hierdoor zijn de oorspronkelijke kleuren van het gebouw, die uit vier verschillende grijsen en primaire accenten geel, blauw en rood bestaan, onherkenbaar geworden.

Opeenvolgende lagen verf

Daarom heeft het onderzoek van de Rijksdienst zich niet alleen op het herstel van de kleuren gericht. Ook werkten de onderzoekers met de fabrikanten aan de perfectionering van de verfreceptuur voor het onderhoud. Uitvoerig bestudeerden zij de opeenvolgende lagen verf in de academie en in het laboratorium om er achter te komen waar die verf dan precies uit bestaat. Bijzonder is dat de originele kleurcodes van de verf en de vloerafwerkingen op de bouwtekeningen en in de bestekken uit de jaren zestig genoteerd staan. In die tijd werd er in de bouw steeds meer gebruikgemaakt van kant-en-klare, industrieel vervaardigde producten. Kennis over die materialen is nodig voor het beheer en behoud van de gebouwen, nu en in de toekomst. Dit geldt ook voor de Gerrit Rietveld Academie.

Specifiek voor het kleurenonderzoek waren de volgende vragen. Waaruit bestond het palet? Hoe is dat in de loop der tijd aangepast ten behoeve van het flexibele gebruik van het gebouw? Hoe kan het worden hersteld? En wat is er nodig om het te behouden? Bij elke schilderbeurt vragen de juiste kleuren van de juiste verf op de juiste plaats de aandacht. Eerder, in 2003, is de academie bij een restauratie weer in de authentieke kleurstelling geschilderd. Maar in de loop van twintig jaar is dat palet nogmaals vervaagd.

Warm middengrijs

Hoewel de kunststudenten met hun werk veel kleur geven aan het gebouw vormt grijs hier de hoofdtoon. Er hoort een warm middengrijs op het staal in de puien en op de binnenwanden te zitten, het echte Rietveld-grijs. De binnendeuren waren van oorsprong antracietgrijs, andere wanden lichtgrijs en de deurkozijnen van de toiletten witgrijs. De wanden horen niet wit te zijn, want volgens Rietveld betekent wit volledigheid. En is het juist de begrenzing »

» waar we van leren. Ook de kale betonconstructie is grijs en er ligt licht- en donkergrijs linoleum. Een bewuste keuze. Daarnaast zijn er andersoortige kleurvlakken in de academie aangebracht. De grootste zijn de vloeren. Marmoleumvloeren in rood, blauw en groen vormen samen met het licht- en donkergrijs een speels en uitgebalanceerd palet.

De gang van iedere afdeling heeft een eigen kleur marmoleumvloer, met aan beide uiteinden een rood, geel of blauw geschilderde kopse wand. De deuren van de toiletgroepen in het hoofdtrappenhuis en op twee van de gangen horen donkerder geel geschilderd te zijn. De combinatie van de grijzen en de primaire kleuren zorgt niet alleen voor variatie, maar ook voor overzicht in de open, transparante architectuur. Rietveld selecteerde verf en linoleum die in de bouwwereld voorhanden waren. Voor de verf koos hij kleuren van de fabrikanten Sikkens en Pieter Schoen en als vloerbedekking onder andere linoleum van Linoleum Krommenie. De combinatie grijzen met primaire accenten komt in het aanbod van deze fabrieken terug. De kleuren en materialen die de fabrieken produceerden, hadden zij met coloristen, kunstenaars en architecten samengesteld.

De originele vloerdessins

Deze bedrijven bestaan nog steeds. Linoleum Krommenie heet tegenwoordig Forbo Flooring. In het archief van deze fabriek hebben de onderzoekers de originele vloerdessins uit de Rietveld Academie teruggevonden. En in de archieven van Sikkens en Pieter Schoen, nu AkzoNobel en Sigma Coatings geheten, zijn de oorspronkelijke kleurenwaaiers uit de jaren zestig achterhaald. Dit laat zien hoe belangrijk bedrijfsarchieven zijn voor de kennis en het behoud van het culturele erfgoed van vooral de twintigste eeuw. In samenwerking met Forbo is er bij de restauratie van 2003 nieuw linoleum gelegd in de kleuren uit 1967. Dat kan nog jaren mee, ondanks de slijtage. En samen met AkzoNobel is met behulp van de opgediepte kleurenwaaiers de verfreceptuur voor de school nu op maat gemaakt.

.....
*In de
 archieven zijn
 de kleuren-
 waaiers uit de
 jaren zestig
 achterhaald*

FOTO RCF, JARNO PORS

De grijs geschilderde muur aan het einde van een gang is nu weer rood

In mei van dit jaar konden tijdens een vakantieweek van de studenten in alle rust kleurproeven in de academie worden opgezet. Ook zijn toen de kopse wanden van twee gangen opnieuw geschilderd. Dat gebeurde in de accentkleuren rood, geel en blauw die Rietveld op zijn ontwerptekeningen heeft aangegeven. Hierover zegt schilder Cyrill Stinkens van AkzoNobel: 'Rietveld heeft goed dekkende tinten gekozen.' Bovendien is het juiste Rietveld-grijs die week op locatie beproefd. Nu kan die verf in productie worden genomen, zodat hij aan het eind van komend schooljaar klaarstaat voor de studenten. Dan kunnen zij hun lokalen weer als vanouds met dit juiste Rietveld-grijs schilderen. ✕

Mariël Polman, specialist kleur en schilderijen, en Santje Pander, restaurator historische binnenruimten, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, verrichtten dit onderzoek, m.polman@cultureelerfgoed.nl & s.l.e.panderz@cultureelerfgoed.nl.

FOTO RCF, JARNO PORS

De blauwe kopse wand zorgt volgens Rietveld voor overzicht in de open architectuur

FOTO RCE

Het papier op de achterkant is met een politiecamera bestudeerd

Politicamera voor Jezus

Een prachtig fragment van een retabel uit de vijftiende eeuw bracht Museum W in. Dat gebeurde tijdens *Lab op pad* in mei in de Limburgse stad Weert. *Lab op pad* is een initiatief van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Enkele weekenden per jaar richt de Rijksdienst in een museum in het land een natuurwetenschappelijk laboratorium in. Musea uit de omgeving zijn dan uitgenodigd om stukken uit hun collectie te laten onderzoeken. Zoals de eikenhouten hemelvaart uit een achterwand van een altaar. Tien mensen kijken naar de hemel en op de voorgrond links zijn de voetafdrukken van Jezus nog duidelijk te zien.

Op de achterkant is in de zestiende of zeventiende eeuw een papier met tekst geplakt. Dit is onleesbaar en daarom vroeg Museum W om hulp. Met de Crime-lite, een multispectrale politiecamera, werd het mogelijk om de woorden beter in beeld te brengen. Het geschrevene gaat naar alle waarschijnlijkheid over de herkomst van het snijwerk, dat van Amsterdam naar Weert is verhuisd. Bovendien heeft het een brand overleefd. Daar lijkt de tekst ook over te gaan. Voor een volledige ontcijfering is extra onderzoek nodig, maar met de Crime-lite is een goede eerste stap gezet. ✕

Verken de Waddenkust

De hele maand september vindt aan de unieke Waddenkust van het vasteland de Landschapstriënnale plaats. Van Den Helder tot aan de Duitse grens verkennen landschapszorgers en anderen dan actuele vraagstukken. Samen met Staatsbosbeheer, het College van Rijksadviseurs en de Stichting Landschapstriënnale heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed meegedacht over de lezingen, workshops, tentoonstellingen en andere activiteiten. Daarbij bracht de Rijksdienst kennis en expertise op het gebied van cultureel erfgoed in. Als aftrap op 1 september kun je in negen regio's aan een donkertere excursie meedoen.

Op 19 september zal adviseur architectuurhistorie van de dienst Daan Lavies tijdens een bezoek aan de Afsluitdijk vertellen over de restauratie van de sluisen. Ook licht hij dan de historie van de kazematten op het Kornwerderzand toe. Verder worden er op een zogenoemde zomerschool en op de expositie *Plannenparade* Rijksdienst-kaarten van het Waddengebied gebruikt. En op 29 september vindt de afsluiting plaats tijdens het symposium *Dynamische Waddendelta*. De triënnale is voor iedereen een interessante maand om mee te maken. Nadere informatie: www.landschapstriennale.com. ✕

FOTO RCE, MANETTE DE JONG

Wadlopers voor de kust

FOTO RCE, MARNIUS VAN DINTEL

De rondreizende expositie 'Iconen van het platteland'

Iconen van het platteland

Op het terrein van het Boerenbondsmuseum in het Brabantse dorp Gemert is momenteel de buitententoonstelling *Iconen van het platteland* te zien. Deze expositie gaat over het verleden, het heden en de toekomst van historische boerderijen, en dan in de context van een veranderende omgeving. Als deze gebouwen leeg komen te staan en andere functies krijgen, dan biedt dat kansen om de leefbaarheid van het platteland te versterken. Dat is zeker nodig in een tijd van grote maatschappelijke aanpassingen, zoals de overstap naar groene energie, de klimaatadaptatie en de transitie naar volledig duurzame landbouw. De gratis toegankelijke expositie zal tot en met 27 augustus in Gemert te bezichtigen zijn. Daarna zal deze doorreizen naar Belevensboerderij Schieveen bij Rotterdam, waar ze tot en met 1 oktober te bezoeken valt. Eerder dit jaar werden het Fries Landbouwmuseum bij Leeuwarden en de brink in het Drentse dorp Orvelte aangedaan. *Iconen van het platteland* kwam tot stand via een samenwerking tussen het Boerderijfonds, de stichting Agrarisch Erfgoed Nederland, het Nationaal Restauratiefonds en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. ✕

Aan 'Roofvogelnest' uit 1961 is de invloed van Cobra op Lo-A-Njoe nog goed af te zien. De expositie geeft de vergeten schilder een grotere plek in de kunstgeschiedenis

De kunst van
Guillaume Lo-A-Njoe

Uit de vergetelheid

Al 65 jaar is Guillaume Lo-A-Njoe schilder. In die tijd groeide hij van spontane expressie naar zorgvuldig afgewogen werk. En van jong en veelbelovend naar vrijwel vergeten. Een expositie in Zwolle tilt hem uit de vergetelheid. 'Voor het eerst zie ik wat ik in al die jaren uit heb willen beelden, namelijk mijn aanwezigheid.' NATHALIE MENKE

Momenteel is in Museum de Fundatie in Zwolle de overzichtstentoonstelling *Voyage* ingericht, geheel gevuld met werk van Guillaume Lo-A-Njoe. Daarbij is een catalogus verschenen met essays over de betekenis van zijn kunst. Lo-A-Njoe is in 1937 in Amsterdam geboren en volgde daar een opleiding aan het Instituut voor Kunstnijverheidsonderwijs, de voorloper van de Gerrit Rietveld Academie. Na een vliegende start rond 1960, de Koninklijke Subsidie voor Vrije Schilderkunst en lovende kritieken raakte hij al in de jaren zestig vergeten. Daar brengt de expositie nu verandering in.

‘Ik geef stemmingen weer’

Er is naast werk uit de collecties van de kunstenaar en de Fundatie aardig wat uit de verzameling van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed te zien. De Rijksdienst beheert 87 schilderijen, werken op papier en beelden van zijn hand. In zijn atelier in Amsterdam, waarin hij ook woont met zijn echtgenote Lydia, is de 87-jarige Guillaume Lo-A-Njoe nog steeds elke dag aan de slag. ‘Tijdens het schilderen ben ik nu bezig de belangstelling te verwerken. Het is bij mij altijd zo dat als ik iets meemaak ik ga schilderen. Dan kan ik me ontspannen en kom ik in een soort meditatieve toestand. Zo verwerk ik alles wat me gebeurt. Vooral omdat ik nu op een leeftijd ben waarop ik niet meer had verwacht een tentoonstelling in een museum aangeboden te krijgen.’

Wat is de aanleiding voor deze expositie?

‘Totaal onverwacht kreeg ik een bericht dat de directrice van Museum de Fundatie, Beatrice von Bormann, naar me op zoek was. Ik vroeg me af wat ze zou willen en dacht dat het misschien een vergissing was. Dat bleek niet zo te zijn. Toen ik haar sprak, vertelde ze dat ze in de collectie van de Fundatie een paar schilderijen van mij had aangehouden waarvan ze onder de indruk was. Daarop kwam ze hier naar mijn werk kijken. Ze was er verrukt van en begreep niet dat dit allemaal zo lang verborgen was gebleven. Vervolgens stelde ze voor om een overzichtstentoonstelling te maken en vroeg ook naar oudere werken van me. Ik vertelde haar dat ze daarvoor het beste contact met de Rijksdienst kon opnemen, omdat die sinds de jaren zestig een groot deel van mijn oeuvre heeft verzameld.’

‘De expositie is samengesteld door Beatrice von Bormann. Daar was ik het mee eens, om mijn voorkeur geen rol te laten spelen. Deze werken bij elkaar geven een mooie indruk. Wel heb ik meegeholpen aan de inrichting van de tentoonstelling. Die is niet chronologisch, maar op gevoel. Toch hangen de vroege werken bij elkaar, maar dan afgewisseld met

daarbij passende houten objecten uit latere perioden. Ook kun je nu in de Fundatie wel zien hoe ik mij ontwikkeld heb. Ik geef stemmingen weer. Beatrice opperde om de tentoonstelling *Voyage* te noemen. De expositie als een reis zien, dat bevalt me goed. Op die manier kan ik verschillende stemmingen uit mijn oeuvre naast elkaar laten zien. En voor het eerst zie ik ook wat ik in al die jaren uit heb willen beelden, namelijk mijn aanwezigheid.’

Impulsieve toetsen

Wat is er in 65 jaar schilderen gebeurd? Eind jaren vijftig en begin jaren zestig maakte Guillaume Lo-A-Njoe expressionistische, spontane schilderijen. De verf is er in impulsieve toetsen en streken dik op aangebracht. Tien jaar later stapte hij over op combinaties van figuratieve elementen en abstracte vormen in stippeltechniek. In deze periode ontstond ook een reeks driedimensionale, rechthoekige, beschilderde objecten van hout. Op zoek naar meer ruimte brak Lo-A-Njoe in de jaren tachtig met het traditionele schilderij. Hij begon met zes- en achthoekige doeken. Deze vult hij met patronen en figuren die inzicht geven in zijn kosmische droomwereld.

Uit alle kunst van Lo-A-Njoe spreken een passie voor het materiaal en aandacht voor het ambachtelijke proces van het schilderen. Dat hij zich blijft ontwikkelen blijkt uit zijn nieuwste werk dat nu in de Fundatie te zien is. Het zijn zorgvuldig afgewogen ‘tweedimensionale’ sculpturen, materieachtige schilderijen en figuratieve assemblages waarin hij textiel verwerkt.

Hoe was het om de schilderijen van de Rijksdienst na al die jaren terug te zien?

‘Ik weet van veel schilderijen nog waar ik ze gemaakt heb. En ik ben vooral tevreden over de staat ervan. Je kunt ze gewoon weer ophangen. *Roofvogelnest* maakte ik in 1961. Aan dit schilderij kun je duidelijk zien dat ik toen aan de invloed van Cobra en aanverwante stromingen onderhevig was. Daar heb ik me door de jaren heen van weten te bevrijden. *De grote ontsnapping* schilderde ik in 1979. Er wordt een bloem op afgebeeld, die uit zijn omgeving ontsnapt. Ik zie hier de stippeltjesteknik terug die ik in jaren zeventig gebruikte. Die was zo succesvol dat ikzelf uit die periode geen werken meer bezit. Het schilderij *De doorgang* uit 1981 is een van de laatste in deze techniek en je kunt zien dat ik haar verfijnd heb.’

‘In de periode daarna ben ik begonnen met zes- en achthoekige schilderijen. Het ontstaan daarvan was louter toeval. Op een avond kwam ik mijn atelier binnen. Het was volle maan. De schaduwbanen van de kozijnen vielen over een op de grond liggend doek en sneden de hoeken ervan af. Daardoor zag ik opeens een zeskantige vorm. Ik was ontzettend blij, want ik zag dat ik me van de rechthoek kon verlossen. Op die vormen kon ik ruimtelijker schilderen. Ik kon er het universum op verbeelden. En daar ben ik nog steeds mee bezig.’

Op ‘De grote ontsnapping’ uit 1979 gebruikte Lo-A-Njoe een stippeltechniek

Guillaume Lo-A-Njoe op zijn overzichtstentoonstelling in Museum de Fundatie

Wat zouden de bezoekers van de tentoonstelling mee naar huis moeten nemen?

‘Ik hoop dat ze aan het zien van mijn werk een opgewekte stemming overhouden.’ *Voyage* is nog tot en met 24 september in de Fundatie te zien. ✘

Nathalie Menke, conservator bruiklenen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, verzorgde het uitlenen van de kunstwerken, n.menke@cultureelerfgoed.nl. Zie ook www.museumdefundatie.nl.

Gegraveerd stuk edelhertgewei

Een hoorn vol liefdes- kruit

Meestal worden archeologische vondsten in de grond gedaan. Maar onlangs kwam er een stuk van een fraai versierde kruithoorn uit een lade. Lang geleden langs een slootkant opgeraapt en gekoesterd. Later opgeborgen en vergeten. En nu weer volop in het licht. Een verhaal over jagen, musketiers en de liefde in de zestiende eeuw. JAN VAN DOESBURG &

NANNING-JAN HONINGH

Bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed kwam in maart de melding binnen van een versierd stuk hertshoorn. De melder was het bij het opruimen van de spullen van zijn overleden moeder tegengekomen. Als kind liep zowel moeder als zoon na het baggeren de slootkanten bij het Noord-Hollandse dorp Zuiderwoude af. Altijd op zoek naar zwanenmossels, aardewerkscherven en pijpenkopjes. Op een van haar tochten rond de boerderij aan de Dorpsstraat moet zij het stuk hebben opgeraapt. De vondst werd gekoesterd en lag jarenlang in de vensterbank van de boerderij. Later verhuisde de hertshoorn samen met haar naar het dorp Borssele in Zeeland en belandde daar in een lade. Tot de boedelopruiming. De melder heeft de vondst aan de Rijksdienst afgestaan. Die bestudeerde het versierde stuk en zoekt nu naar een geschikte plek om het te exposeren, bij voorkeur in de buurt van Zuiderwoude. Maar wat is het stuk hertshoorn precies? Het gaat om een deel van een kruithoorn van edelhertgewei. Kruithoorn? In de loop van de vijftiende eeuw zijn de eerste handvuurwapens geïntroduceerd, zogenaamde haakbussen. Handvuurwapens waren het antwoord op de zwaardere bepantsering van voetsoldaten en ruiters. Een haakbus heeft een lange loop en een primitieve kolf. Bij het laden

FOTO: RCE

Opgeraapt bij Zuiderwoude: een deel van een kruithoorn, gemaakt van het gewei van een edelhert. Er zijn een man en een vrouw in gegraveerd

van haakbussen hanteerden de soldaten grote leren kruitzakken. Rond 1500 is de veel handzamere kruithoorn geïntroduceerd.

Goedkoper dan kruisbogen

Omstreeks 1520 is de haakbus voor militairen vervangen door het grotere musket. Later bedienden ook jagers zich van een dergelijk geweer. Musketten waren in het begin zo zwaar dat ze tijdens het vuren op een steunvork rustten. Daarna werden ze lichter en daardoor beter handelbaar. Het musket bleef meer dan anderhalve eeuw in vrijwel ongewijzigde vorm in gebruik, vooral bij voetsoldaten, musketiers. Ze waren goedkoper dan kruisbogen en een musketier kon in enkele weken opgeleid worden. Een boogschutter had vele jaren oefening nodig. Nadeel was dat het vrij lang duurde om een musket te laden. Bovendien konden ze niet zo snel achter elkaar worden afgevuurd.

Daarom was het gebruikelijk tijdens gevechten piekeniers naast

Rond 1500 is de veel handzamere kruithoorn geïntroduceerd

musketiers op te stellen. Met hun lansen moesten zij de schutters tegen vijandelijke cavalerie beschermen. Musketiers zijn in de zeventiende eeuw met een degen bewapend, voor het man-tegen-mangevecht. Om aanvallers af te weren zetten ze overigens hun musket ook als knuppel in. De naam kruithoorn verwijst naar een van de belangrijkste materialen en de vorm daarvan: een koeien- of ossenhoorn. Naast hoorn is er ook metaal, gewei, ivoor, hout en leer gebruikt. Er zijn zelfs exemplaren waarbij het schild van een schildpad is benut.

Verhitting en stomen

Kruithoorns bestaan in een grote variatie aan vormen. Sommige zien er uit als een kegel, peer of hoorn. Andere hebben een afgeplat rond, driehoekig of gebogen profiel. Die van koeienhoorn zijn soms door verhitting en stomen in een driehoekige figuur

1600: een soldaat giet buskruit uit een driehoekige hoorn in de loop van zijn musket

met platte vlakken gemodelleerd. In de kruithoorns van gewei is een stuk van de hoofdstang en de aanzet van een zijstang van een edelhertgewei verwerkt. Deze hebben een min of meer driehoekige vorm met drie korte poten, waar de stangen zijn afgezaagd. Alle kruithoorns hebben een holle ruimte voor de opslag van kruit. De uiteinden van deze ruimte zijn voorzien van metalen beslagstukken. Het aantal daarvan varieert, afhankelijk van de vorm, van een tot drie.

Altijd hebben de hoorns aan de bovenkant een beslagstuk met een opening. Vaak zit hier een metalen giettuig op, die je met een dopje kunt afsluiten. Bij exemplaren van koeienhoorn fungeert het doorboorde puntje als giettuig, met daarop een afsluitdopje. Aan de beslagstukken zitten meestal oogjes of ringen om de kruithoorn ergens aan te kunnen bevestigen. Zo werd hij aan een riem om het middel of een band over de borst gedragen. Bij het laden van een musket goot de soldaat of jager buskruit uit de hoorn in de loop, dat hij met een laadstok aanstampte. Daarna bracht hij met de laadstok een loden kogel aan en was het wapen gereed om af te vuren.

Een aantal schoten

De hoorn bevatte genoeg kruit voor een aantal schoten. In eerste instantie gebruikten musketiers eenvoudige kruithoorns van metaal of hoorn. Later hadden ze kruitmaten van hout, leer, metaal of textiel. Deze bevatten een afgemeten hoeveelheid kruit voor één schot. De musketiers droegen de kruitmaten aan een bandelier over de borst. Meestal hingen er twaalf aan een gordel. Vandaar dat ze ook wel apostelen werden genoemd. Rijk gedecoreerde kruithoorns van gewei, ivoor en edelmetaal lijken vooral door jagers te zijn gebruikt. De jacht was een geliefde hobby van de adel en de gegoede burgerij. »

FOTO NATIONAALMUSEUM, STOCKHOLM

Een kruithoorn van gewei op 'De betaling' van Lucas Cranach de Oude uit 1532

» Hier pasten een duur geweer en bijbehorende luxe accessoires bij. Veel hertschoornen kruithoorns zijn in de tweede helft van de zestiende eeuw in Zuid-Duitsland gemaakt. Daar was de basisgrondstof, edelhertgewei, overvloedig voorradig en er woonden gespecialiseerde ambachtslieden. Deze kruithoorns zijn meestal van een ingegraveerde mythologische of Bijbelse voorstelling voorzien. Vaak hebben ze een amoureuze connotatie, zoals die van koning David en Batseba, Venus en Cupido en het Paris-oordeel. Maar er zijn ook zuiver religieuze scènes, zoals de kruisiging van Jezus, Davids overwinning op de reus Goliat, de rijke man en Lazarus en het scheppingsverhaal.

Mode

Meestal zijn de taferelen op eigentijdse prenten geïnspireerd. Grappig is dat de figuren dikwijls zijn gekleed volgens de mode van de zestiende eeuw. Of ze dragen kleding waarvan men toen dacht dat die in de oudheid gangbaar was. Er zijn ook kruithoorns met voorstellingen uit het toenmalige dagelijkse leven. Een voorbeeld hiervan is een ontwerp tekening uit 1560-1580 in het Rijksmuseum met een piekenier op een ondergrond van krul- en bladmotieven. Verder zijn er kruithoorns waar een vrouw en een man op zijn afgebeeld. Tot deze groep hoort ook het geweastuk uit Zuiderwoude. Er staat links een bebaarde man op en rechts een vrouw. De man, waarvan het grootste deel helaas ontbreekt, is gekleed in een mantel en draagt een hoofddeksel. Hij heeft een wijnglas in zijn hand, dat hij de vrouw aanreikt. De vrouw heeft een keurslijfje met lange, uitstaande mouwen aan, met daaroverheen een manteltje met opstaande kraag. Haar rok komt tot de grond en is voorzien van verticale plooien en horizontale banen. Misschien zit er rond haar middel een band. Ze draagt haar haar in een netje achter op haar hoofd. Haar linkerhand rust op haar buik. Deze dracht is typisch voor de zestiende eeuw. Tussen de man en de vrouw zijn gestileerde bladranken aangegeven, net zoals in de bovenhoek

Het wijnglas en de wijnrank zijn liefdesymbolen

Prent uit 1645 van Petrus Rochule, een soldaat die met zijn tanden een kruitmaat opent

achter de vrouw. Wellicht zijn dit druivenranken. In de bovenrand bevindt zich een deel van een bevestigingsgat voor een beslagstuk.

Liefdespaar in een tuin

Wat betekent deze voorstelling? Het wijnglas en de wijnrank zijn liefdessymbolen. Ze geven een amoureuze inhoud aan de scène. Hetzelfde thema komt voor op in Hessen en Enkhuizen geproduceerde borden uit de periode 1580-1630. Ook de kleding en kapsels komen overeen. De geweigraveurs en pottenbakkers lijken te zijn geïnspireerd door het motief van een liefdespaar in een tuin, een in die tijd populair onderwerp. De dominantie van amoureuze getinte voorstellingen op kruithoorns van gewei is niet verwonderlijk als je bedenkt dat ze vooral bij de jacht werden gebruikt. De jacht was in de zestiende eeuw onderdeel van een hoofse levensstijl. De meeste kruithoorns van gewei in museale en particuliere collecties komen uit oude inboedels en familiebezit. Bij opgravingen worden ze vrij zelden gevonden. En dan meestal zonder het metalen beslag. Dat komt waarschijnlijk omdat het vrij kostbare voorwerpen waren, die alleen werden weggegooid als ze kapot gingen. Waarschijnlijk geldt dat ook voor het stuk uit Zuiderwoude. Dit kruithoornfragment toont eens te meer aan dat archeologische resten overal kunnen liggen en door iedereen kunnen worden opgeraapt. Gelukkig is deze vondst gemeld en krijgt de 'liefdeskruithoorn' uit de zestiende eeuw weer de aandacht die hij verdient. ❏

Jan van Doesburg, specialist archeologie middeleeuwen en nieuwe tijd bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, verrichtte dit onderzoek, en Nanning-Jan Honingh, zelfstandig adviseur archeologie bij Melk en Honingh, meldde de vondst van zijn moeder, j.van.doesburg@cultureelerfgoed.nl & info@melkenhoningh.nl. Meld archeologische vondsten via www.cultureelerfgoed.nl.

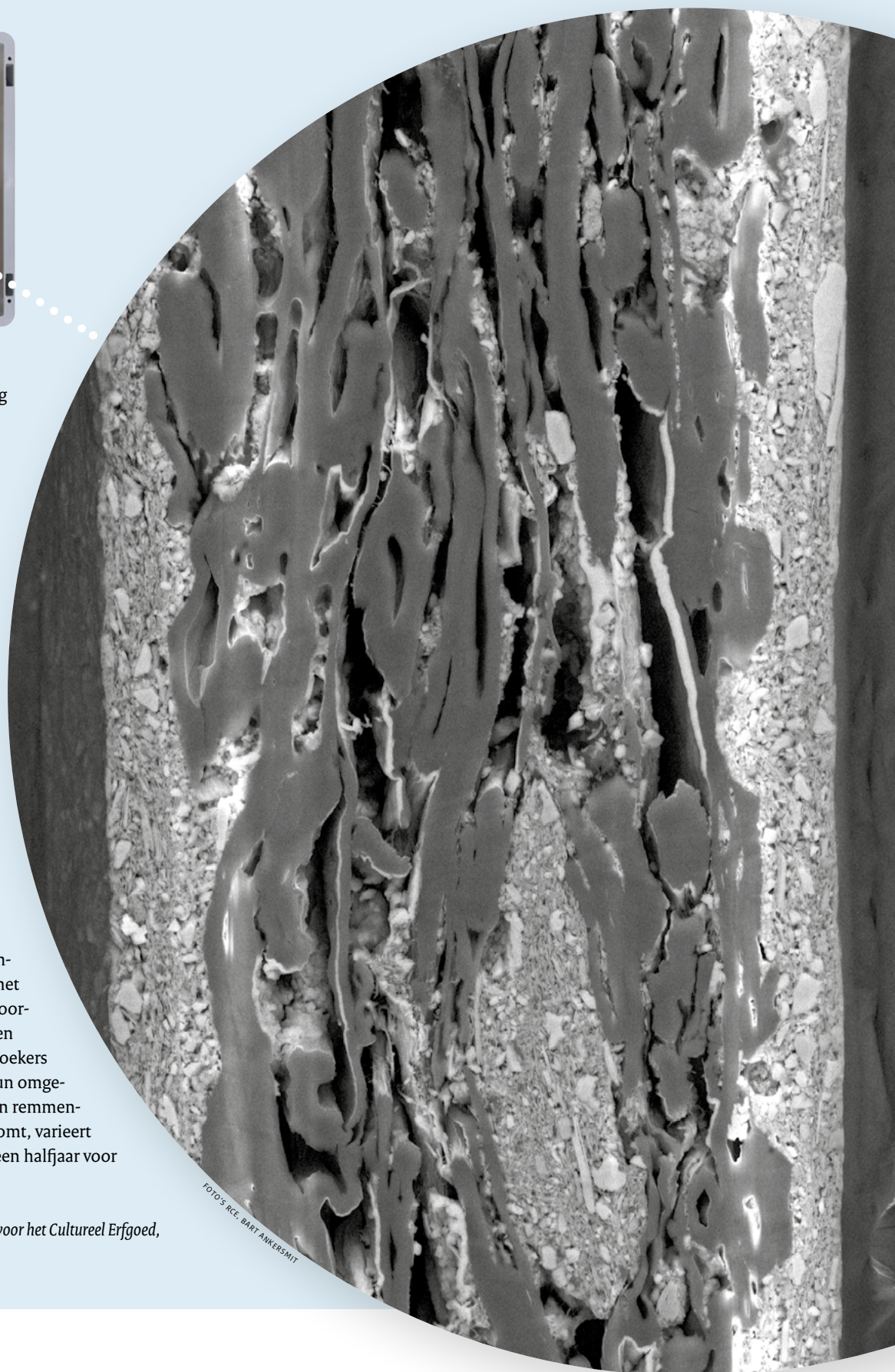
Ontwerp voor de decoratie van een kruithoorn met soldaat met piek en zwaard, 1560-1580

BOEK OP NIEUWE PLEK PAS NA MAANDEN IN BALANS

Het duurt lang voordat boeken na een verhuizing aan hun nieuwe omgeving gewend zijn. Dat blijkt uit recent onderzoek van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, tegenwoordig de Nationale Bibliotheek geheten, moet worden gerenoveerd. Daarom zal de boekencollectie tijdelijk naar een depot verhuizen. Dat is nogal wat, want deze instelling verzamelt van elk boek, elk tijdschrift en iedere krant die ooit in Nederland is uitgegeven een exemplaar. Van de middeleeuwen tot nu. Het nieuwe depot wordt een grote luchtdichte ‘doos’, die niet geklimatiseerd is. Hierin komt de gehele verzameling in plastic kratten, *containers* genoemd, in stalen stellingen te staan. Maar hoe lang duurt het eigenlijk voordat een boek in evenwicht is met ‘een veranderende relatieve luchtvochtigheid’? Deze vraag legde de bibliotheek aan de Rijksdienst voor, die dit zo precies mogelijk is gaan meten. *Containers* met boeken zijn blootgesteld aan fluctuaties van temperatuur en relatieve luchtvochtigheid. Niet ieder boek blijkt met dezelfde snelheid vocht op te nemen en af te staan. Dat hangt onder andere van het type papier af. Is dit gelamineerd of niet? Daarom zijn er kleine monsters papier met een elektronenmicroscopie bekeken. Het was nog niet zo eenvoudig om het zachte papier hiervoor te polijsten. Vandaar dat er dwarsdoorsnedes met een speciale machine zijn gemaakt, die met een bundel argon het oppervlak afslijpt. Zo konden de onderzoekers vaststellen dat bij de boeken die minder snel vocht met hun omgeving uitwisselen het papier voorzien is van een laag die een remmende werking heeft. De tijd waarop een boek in evenwicht komt, varieert van een week voor een rechtopstaand dichtbundeltje tot een halfjaar voor een liggende foliant onder op de stapel. ❧

Bart Ankersmit, specialist museaal binnenklimaat bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, verrichtte dit onderzoek, b.ankersmit@cultureelerfgoed.nl.

FOTO'S RCE, BART ANKERSMIT

Ideeën voor Depok Lama

De erfenis van Cornelis Chastelein

In de historische kern van de Indonesische stad Depok is het verrassend om te ontdekken van wie de inwoners afstammen. Maar veel koloniale gebouwen staan leeg en grootschalige verstedelijking ruikt op. Daarom zijn er nu strategieën ontwikkeld om het oude Depok te ontwikkelen, gebaseerd op een verleden van ruim drie eeuwen.

PETER TIMMER & JACQUELINE ROSBERGEN

In een voormalige pastorie zetelt een stichting die voor het culturele erfgoed van de historische kern van Depok zorgt

Meer dan tweeënhal miljoen inwoners heeft Depok. De stad ligt in de metropoolregio van Jakarta en langs de overvolle wegen verrijzen veel hoogbouw en grote winkelcentra. Het lijkt een kwestie van tijd totdat ook de oude kern, of Depok Lama zoals ze in Indonesië zeggen, daar de gevolgen van ondervindt. Reden voor de Universiteit van Indonesië om onlangs een *workshop* te houden over het behoud en de ontwikkeling van dit bijzondere gebied. Hieraan deed onder meer de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed mee.

Dat Depok Lama bijzonder is, is zacht uitgedrukt. Hier spreekt de oudere generatie nog perfect Nederlands. Hollandse tradities zoals Sinterklaas zijn er niet onbekend. In verschillende huizen vind je Delfts blauw. En voetbalwedstrijden met het Nederlands elftal worden enthousiast gevolgd. Toch zijn deze Depokkers geen Nederlanders, maar Indonesiërs. Wat hen onderling bindt, is hun verleden. Zij zijn nazaten van 150 mensen die Cornelis Chastelein, bestuursambtenaar van de Verenigde Oost-Indische Compagnie, in slavernij naar Depok bracht.

Grote buitenplaatsen

Chastelein behoorde tot de koloniale elite, die in de Bataviase ommelanden van Nederlands-Indië grote buitenplaatsen aanlegde. Hij bezat vanaf 1696 onder andere het land Depok, van ruim 1.250 hectare. Dat liet hij door zijn mensen geschikt maken voor landbouw en bewoning. Zij kwamen onder meer uit Coromandel in India, Bengalen, Makassar op Zuid-Sulawesi en merendeels van Bali. In zijn testament regelde Chastelein dat zij na zijn dood niet meer in slavernij hoefden te leven en het land Depok als gezamenlijk bezit erfden. Zo groeiden hun nakomelingen na Chasteleins overlijden in 1714 uit tot een vrije gemeenschap van twaalf families.

De gemeenschap kreeg zelfbestuur, met Depok Lama als haar woonplaats, omgeven door landerijen, waar de lokale bevolking gevestigd was. Eeuwenlang was Depok een particulier land. In de Nederlands-Indische samenleving hadden de Depokkers een bevoorrechte positie. Daardoor waren zij sterk op Nederland gericht. Maar na het afwerpen van het koloniale juk heeft de Indonesische regering Depok in 1952 ontbonden en onteigend. Symbolisch kreeg de gemeenschap

enkele gronden en gebouwen terug. Om voor deze Depokkers en hun culturele erfgoed te zorgen werd de stichting Yayasan Lembaga Cornelis Chastelein opgericht, die deze taak nog steeds vervult.

Ingrijpende veranderingen

Jan-Karel Kwisthout, telg van een van de twaalf families, schreef veel over hun geschiedenis. Binnenkort verschijnt zijn nieuwste boek *Drie eeuwen Depok: Erfenis van Cornelis Chastelein (1657-1714) aan zijn vrijgemaakte christenslaven op West-Java*. 'Depok onderging een transformatie,' vertelt Kwisthout, 'die nog niet tot stilstand is gekomen. Van een agrarische samenleving werd het een moderne stad. Dat leidde tot ingrijpende veranderingen. Veel oude gebouwen zijn gesloopt.' De gemeenschap kreeg het stigma Nederlandse Depokkers. Hun oorsprong en identiteit werden als symbool van de koloniale overheersing gezien. 'Daardoor was de geweldadige revolutietijd voor veel Depokkers traumatisch', zegt Kwisthout. 'Hoewel velen hun geboortegrond verlieten, bleef hun identiteitsbesef onwrikbaar bestaan, verankerd in hun collectieve geheugen. Een geschiedenis die onverbrekkelijk met stichter Cornelis Chastelein verbonden is.'

.....

Voor veel deelnemers was het bijzonder te ervaren hoezeer de geschiedenis hier levend is

.....

Het oudste nog bestaande kerkgebouw van Depok Lama dateert grotendeels van omstreeks 1845 en is zonder twijfel het opvallendste pand in het gebied. In twaalf houten kerkdeuren zijn de twaalf familienamen gebeiteld. De voormalige pastorie, waarin de stichting zetelt, staat ernaast. Er hangen prenten van Chastelein en kaarten van het oude Depok. Aan een tafel wordt vergaderd, gebeden en gezongen. Ook op de rugleuningen van de stoelen rond de tafel staan de twaalf familienamen. En tegenover de kerk staat een gemeenschapsgebouw, dat bovendien als school dienstdoet.

Hippe cafés

Verderop staan woningen in een typisch koloniale bouwstijl. De groene omgeving en ruime tuinen hebben vaak plaatsgemaakt voor nieuwe huizen. Toch is leegstand een probleem. Tegelijkertijd hebben oud-studenten architectuur historische gebouwen creatief tot hippe cafés getransformeerd. En er ligt hier een bos van zes hectare. Cornelis Chastelein bepaalde in zijn testament dat dit oerbos bewaard moest blijven. Het werd in 1913 Java's oudste natuurmonument.

In november vorig jaar namen Indonesische studenten en jonge werknemers uit de vakgebieden architectuur en landschapsarchitectuur deel aan

De oudste kerk van Depok is zonder twijfel het opvallendste gebouw hier

de *workshop*. Zij volgden een methode om historische steden nieuw leven in te blazen. Deze is ontwikkeld door de Universiteit van Indonesië, de Universitas Trisakti, het Instituut Pertanian Bogor, het Nederlandse adviesbureau Heritage hands-on en de Rijksdienst. De Chastelein-stichting, de overheid en ondernemers bespraken presentaties van de deelnemers. Ook de Nederlandse ambassadeur Lambert Grijns, planoloog van huis uit, bezocht de *workshop*, uit interesse voor het gebied. Deze interactie zorgde voor veel dynamiek en het besef dat Depok meer aandacht verdient.

Groene kwaliteiten

Voor veel Indonesische deelnemers was het bijzonder te ervaren hoezeer in Depok Lama de geschiedenis levend en tastbaar is. De gepresenteerde plannen richtten zich op herstel van groene kwaliteiten, andere functies voor gebouwen en toeristische ontwikkeling. Twee ideeën sprongen eruit. Voor het bos werd voorgesteld de buitenranden als recreatiegebied in te richten. Het andere boeiende idee is gericht op een vitale toekomst met een uniek multicultureel karakter. Tijdens de *workshop* bleken de geschiedenis en de tradities van de lokale bevolking van Depok Lama namelijk onvoldoende bekend te zijn. Ook waren deze soms lastig te doorgronden of doorspekt met politieke en religieuze misvattingen en gevoeligheden.

Daarom bedachten de deelnemers innovatieve manieren om verhalen te vertellen en sociale verbindingen en andere functies van gebouwen tot stand te brengen. Dit sluit naadloos aan op de observaties van Jan-Karel Kwisthout: 'Wederzijdse tolerantie, gemeenschapszin en verbondenheid staan hier al drie eeuwen centraal. De identiteit van de twaalf families werd gevormd door het verleden en is de grondslag voor hun toekomst. Bewaren, delen en doorgeven zijn belangrijk. Wat volgt is immers altijd verbonden met wat eraan voorafging.' ✕

Peter Timmer, adviseur erfgoed en ruimte bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, en Jacqueline Rosbergen, zelfstandig adviseur erfgoed en ontwikkeling, namen aan de *workshop* deel, p.timmer@cultureelerfgoed.nl & j.e.rosbergen@gmail.com.

Jonge Indonesiërs buigen zich in een hip café over de toekomst van het oude Depok

Een greep uit de belangwekkende uitgaven van de laatste tijd. Tenzij anders vermeld zijn alle boeken verkrijgbaar via de boekhandel. Zie www.cultureelerfgoed.nl voor meer publicaties van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

PV-SYSTEMEN IN RIJKSBESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN

Gemeentelijk beleid maken met aandacht voor erfgoed

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 20 pag., gratis download via www.cultureelerfgoed.nl

Ook binnen beschermde stads- en dorpsgezichten speelt de vraag om er zonnepanelen aan te brengen. Dat heeft gevolgen voor de monumentale waarde van de wijk. Juist in een beschermd gezicht willen we de cultuurhistorische kwaliteiten en het gewaardeerde stads- of dorpsbeeld behouden. Zonnepanelen in het zicht zijn hier mogelijk wanneer ze geen ernstige visuele verstoring vormen. Heeft het dak een minder prominente positie in het gebied, dan kunnen er panelen op gelegd worden op zo'n manier dat deze niet te sterk de aandacht vragen. Door te kiezen voor een zo rustig mogelijk beeld blijft de hinder beperkt. In veel gevallen zal dit een aangesloten rechthoekig vlak zijn. Kies altijd voor panelen zonder glimmende randen of rasterpatronen. En sluit voor de kleur ervan aan bij die van de omringende en onderliggende dakbedekking. Hoe meer dit het geval is, hoe beter ze in de omgeving passen.

MONUMENTAAL WONEN VERDUURZAMING

Gids over verduurzaming voor eigenaren van een monument

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en Nationaal Restauratiefonds, Amersfoort, 52 pag., gratis aanvraag via www.monumenten.nl

Een monument verduurzamen bestaat uit isoleren, ventileren, verwarmen en elektriciteit opwekken. Met energiezuinige verlichting, een goed ingeregelde centrale verwarming, tochtstrippen en isolerende gordijnen kom je al een heel eind. Energie besparen begint met goed onderhoud. Isolatieglas bijvoorbeeld heeft weinig zin als de ramen kieren. Ook zuinig omgaan met warm water helpt. Niet zelden is een hoog energieverbruik deels te wijten aan eerdere ingrepen, zoals verwijderde tocht- en trappertalen. Je kunt die terugbrengen en ervoor kiezen de gangen en andere doorgangsruidtes niet of beperkt te verwarmen. De monumentale waarde behouden vraagt bij duurzaamheidsmaatregelen meestal om maatwerk. Deze gids helpt daarin de weg te vinden. Met volop inspiratie, informatie over subsidie en vergunningen, tips en handige adressen.

VAN WERKTUIG TOT WERELDMERK

100 jaar molenbehoud

Jos Bazelmans, Leo Endedijk e.a., Wbooks, Zwolle, 192 pag., gebonden, € 29,95, ISBN 978 94 625 8539 3

Precies honderd jaar geleden is vereniging De Hollandse Molen opgericht. Sinds die tijd komt zij op voor het behoud van molens. In dit jubileumboek vol sfeervolle foto's wordt de geschiedenis van de organisatie voorafgegaan door een beschouwing van Jos Bazelmans, hoofd Archeologie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Zijn grootvader was eigenaar van een molen. Hij vertelt wat er aan de oprichting voorafging. Vanaf 1850 rukte de stoommachine op. Zeker als er rond 1900 motoren op elektriciteit en diesel bij komen, wint fossiele energie het van wind- en waterenergie. Negentig procent van de molens wordt gesloopt. Maar de molen is in die tijd net tot icoon van de Nederlandse natie geworden. En het pre-industriële landschap vindt iedereen opeens mooi. Sindsdien vertegenwoordigen molens cultuurhistorische waarde. De oprichters van De Hollandsche Molen bezagen de modernisering dan ook kritisch.

ONTDEK PALEIS HET LOO

Renske Ek, Johan de Haan e.a., Waanders, Zwolle, 96 pag., € 9,95, ISBN 978 94 6262 478 8

In de afgelopen vijf jaar is het rijksmonumentale Paleis Het Loo gerestaureerd en verbouwd. Zo is er onder het voorplein een nieuwe entree aangelegd. Stadhouders Willem III liet het paleis in 1687 in de buurt van Apeldoorn bouwen, als uitvalsbasis voor de jacht. Van buiten is het sober, strak en symmetrisch in de Hollandse barokstijl opgetrokken, van binnen is het overvloedig gedecoreerd. Na driehonderd jaar een buitenverblijf voor de Oranjes geweest te zijn, is Het Loo sinds 1984 een museum. Tijdens de recente restauratie hebben meer dan honderd specialisten aan het interieur gewerkt. Je kunt je nu goed voorstellen hoe Mary, de vrouw van Willem, in haar slaapkamer met monumentaal hemelbed gasten ontving. En hoe zij in het Delfts blauwe keukenkeldertje bloemen schikte en jam, kaas en boter maakte.

HUIS NOLET

Bouwkunst als ambitie

Paula C. van der Heiden, Krijn C. van den Ende e.a., Thoth, Bussum, 348 pag., gebonden, € 39,95, ISBN 978 90 6868 857 3

In de Zuid-Hollandse stad Schiedam verrees in 1804 een deftig huis voor de rijke jeneverstoker Kees Nolet. De laatste jaren is het rijksmonument na gedegen onderzoek gerestaureerd, daarbij inhoudelijk bijgestaan door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Van binnen is de woning ruim van neoclassicistische ornamenten voorzien, van zoete kleurcombinaties en veel, heel veel glanzend goud, draperieën en guirlandes. Bijzonder is dat alles in de oorspronkelijke staat hersteld is. Bovendien is het huis weer gevuld met heel wat empiremeubels, net als toen.

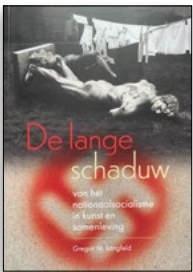

HISTORISCHE ATLAS VAN NEDERLAND

Hoe ons land in 2000 jaar is ingericht
 Reinout Rutte, Thoth, Bussum, 160 pag., gebonden,
 € 34,95, ISBN 978 90 6868 860 3

Tjonge, er staat behoorlijk veel in dit boek. De schrijver laat ons twee millennia lang getuige zijn van het creëren van Nederland. Dat begint bij de Romeinse steden Voorburg en Nijmegen te midden van onvruchtbaar zand, ondoordringbare venen en veelvuldig overstroomde streken. Via Romaanse dorpskerken belanden we bij de havensteden. Ook die situeerden we niet aan de gevaarlijke zee, maar landinwaarts aan rivieren en gegraven waterwegen. We hebben meren drooggelegd, grootse gebouwen in de stijl van de renaissance en het Hollandse classicisme neergeplant en comfortabele buitenplaatsen geschapen. Turf, spoorwegen en dan zijn we alweer in het heden aanbeland. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft het manuscript becommentarieerd en aardig wat foto's geleverd.

DE LANGE SCHADUW VAN HET NATIONAAL-SOCIALISME IN KUNST EN SAMENLEVING

Gregor M. Langfeld, Waanders, Zwolle, 64 pag.,
 € 17,50, ISBN 978 94 6262 439 9

Het nationaalsocialisme beïnvloedt ons nog altijd. Pas de laatste jaren geven musea door de Duitsers geroofde kunst genereus terug aan de rechtmatige eigenaren. En vanwege de huidige toename van antidemocratische bewegingen is het belangrijker dan ooit om neofascistische beeldtaal te herkennen. Dat betoogt hoogleraar moderne kunstgeschiedenis Gregor Langfeld in dit essay.

DIT WAS GORINCHEM

Portret en geschiedenis van meer dan zeventig opmerkelijke gebouwen, vaartuigen en objecten die verdwenen zijn uit de stad Gorinchem
 Erik van Tilborg, Watermerk, Lekkerkerk, 208 pag., gebonden, € 24,90, ISBN 978 90 78388 33 3

Dit boek stemt treurig. De Zuid-Hollandse vestingstad Gorinchem moet zo veel mooier geweest zijn. Twee jaar geleden vroeg Gorcumer Erik van Tilborg zich af wat er eerder op de plaats van allerlei nieuwbouw heeft gestaan. Hij vond oude gravures en foto's van nu gesloopte gebouwen. Om die voor zichzelf inzichtelijker te maken tekende hij er strakke, platte voor- of zijaanzichten van. Zeventig van deze 'bouwtekeningen' zijn in deze uitgave voorzien van de geschiedenis van dit afgebroken Gorinchem. Zo zijn halverwege de negentiende eeuw tal van middeleeuwse bouwwerken tegen de vlakte gegaan. De sierlijke Sint-Maartenskerk bijvoorbeeld, de Arkelpoort en het karakteristieke stadhuis. Het sfeervolle station uit 1883 is in 1971 vervangen. En de fraaie villa Argo uit 1922 heeft slechts tot 1991 standgehouden. Zonde. ☒

Ook iets interessants het licht doen zien? Neem contact op via d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Verschijnt vier maal per jaar.
 Jaargang 15, nummer 3, augustus 2023

Eindredactie Dirk Snoodijk
 (d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl)

Redactieraad Mieke van Bers, Marinus van Dintel, Frederike Dollekamp, Laurens van Eijndthoven, Menno van der Heiden, Geertje Huisman, Anne Houk de Jong, Ineke Joosten, Floortje Kok, Dorian Meijnen, Nathalie Menke, Dolf Muller, Daphne Nieuwenhuijse, Birgit Reissland, José Schreurs, Marike Snoek, Huub van de Ven, Diedrik van der Wal, Jeroen Westerman en Jeroen Zomer

Teksten Vrijwel alle artikelen zijn geschreven door medewerkers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Vormgeving uNiek-Design, Almere

Druk Koninklijke Van der Most, Heerde

Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.
 ISSN 1878-7827

Gratis abonnement op het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed?

Zie cultureelerfgoed.nl/abonneren. Of mail naar info@cultureelerfgoed.nl. Ook adreswijzigingen en bestellingen van meerdere exemplaren gaan via info@cultureelerfgoed.nl. Stel al uw vakinhoudelijke vragen via 033 - 421 7 456.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
 Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort
 033 - 421 7 421
info@cultureelerfgoed.nl
www.cultureelerfgoed.nl (met routebeschrijving)

Bibliotheek en archief

Open ma t/m vr 9-17 uur
 033 - 421 7 444
bibliotheek@cultureelerfgoed.nl
 Raadpleeg de catalogus op www.cultureelerfgoed.nl.

Collectiecentrum Nederland

Verbindingsweg 1 | 3826 PC Amersfoort

Vestiging Amsterdam

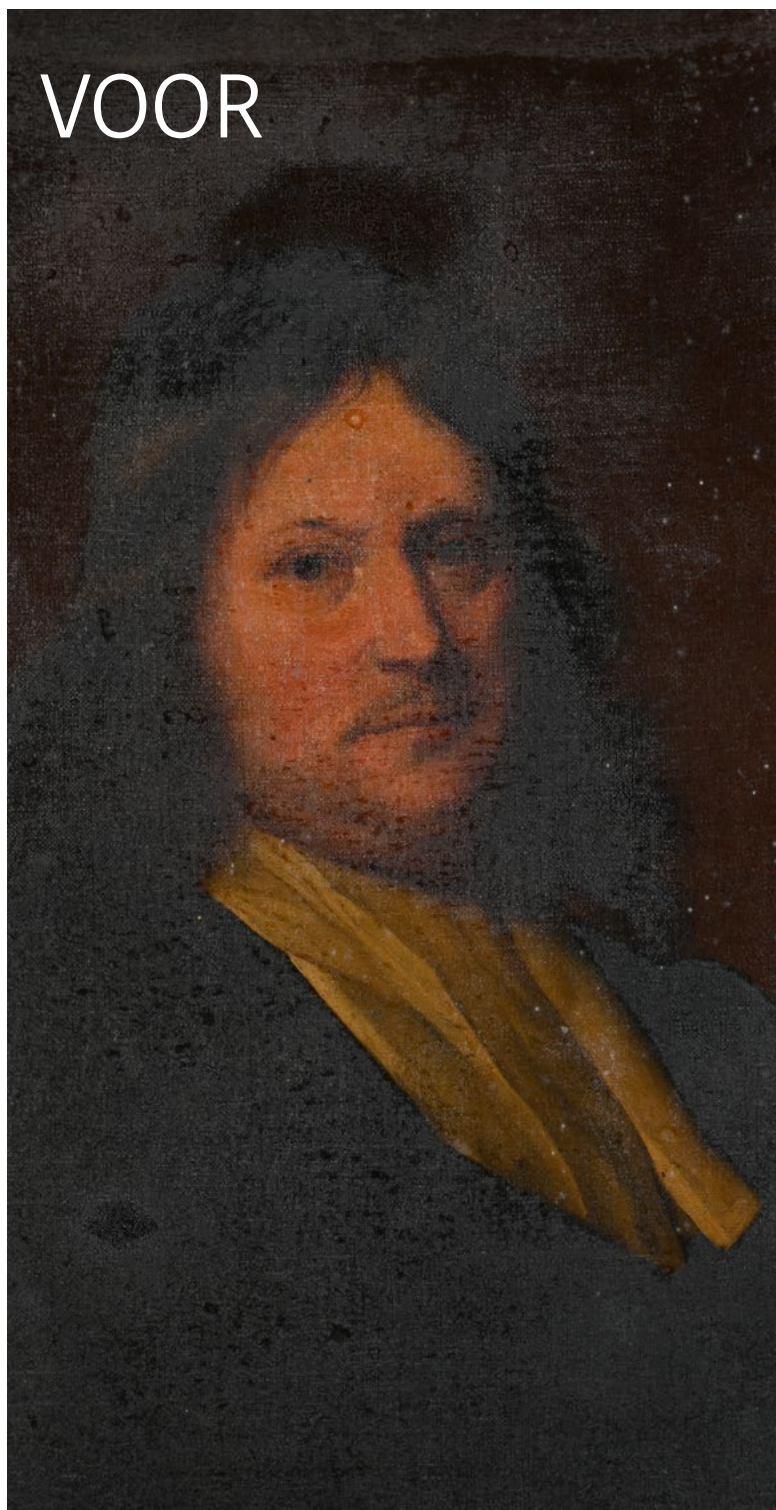
Hobbemastraat 22 | 1071 ZC Amsterdam

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed adviseert en inspireert bij het behoud, de duurzame ontwikkeling en de toegankelijkheid van het meest waardevolle erfgoed van Nederland. Op het gebied van monumentenzorg, archeologie, historisch landschap en museale collecties voert de Rijksdienst de wet- en regelgeving uit.

Het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is gedrukt op FSC-gecertificeerd papier. Het hout dat dient als grondstof voor het papier komt uit verantwoord beheerde bossen. De biofolie waar het blad in wordt verstuurd is biologisch afbreekbaar.

Geef de toekomst een verleden.

2022: Overgeschilderd, vergeeld en vies keek schoenmaker Scheurleer de laatste jaren de wereld in

2023: Het portret uit ongeveer 1670 heeft weer de originele kleuren en is helder en schoon

SCHOENMAKER SCHEURLEER

Hendrik Bastiaensz. Scheurleer was schoenmaker in de Hollandse stad Schoonhoven. Rond 1670 liet hij door een kunstenaar zijn beeltenis schilderen. Om dit soort portretten te behouden en ervoor te zorgen dat ze uit één familie bij elkaar blijven, zijn er veel aan de Nederlandse staat geschonken. Hierbij hielden de meeste schenkende families een recht op bruikleen, zodat ze de schilderijen zelf thuis op konden blijven hangen. Dat is ook het geval bij de familie Lunsingh Scheurleer.

Sinds 1958 maken hun historische portretten deel uit van de kunstcollectie van het Rijk. Ter onderhoud is het schilderij van schoenmaker Scheurleer onlangs gerestaureerd in het atelier van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Het was zeer vervuild. Bovendien was het vernis sterk vergeeld. Hierdoor kwam het kunstwerk niet tot zijn recht. Het is schoongemaakt, waarbij er veel nicotineaanslag en vliegenexcrementen zijn verwijderd. Vervolgens is het vernis er afgehaald. Zo kwamen de oorspronkelijke kleuren weer tevoorschijn. Alle verfstreken, schaduwwerking en nuances die eerder niet te zien waren, werden onthuld. De bruine achtergrond was bijna volledig

overgeschilderd, net als de zwarte kledij. Deze monochrome vlakken zijn zo goed mogelijk weggehaald, zodat de originele verf weer zichtbaar werd. Het resultaat is een totaal ander schilderij. Beschadigingen die aan het licht kwamen, zijn geretoucheerd en er is nieuw vernis aangebracht. Dit synthetische vernis zal minder snel vergelen dan het voorgaande. Het volledig opgelapte portret van schoenmaker Scheurleer is nu weer langdurig aan zijn familie uitgeleend. ✘

Nadia Wilting, schilderijenrestaurator bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, restaureerde dit schilderij, n.wilting@cultureelerfgoed.nl.